

Lamprecht, Arnošt

Vývoj českého fonologického systému od konce X. století do konce století XIV.

In: Lamprecht, Arnošt. *Vývoj fonologického systému českého jazyka*. Vyd. 2. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1968, pp. 39-70

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/126172>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

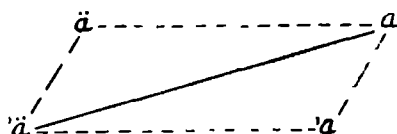
VÝVOJ ČESKÉHO FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU OD KONCE X. STOLETÍ DO KONCE STOLETÍ XIV

VÝVOJ SAMOHLÁSKOVÉHO SYSTÉMU

I. Změny v samohláskách nízkých

Přehláska 'a > ě

V nízkých samohláskách byl, jak jsme viděli, koncem X. století tento stav:

Brzy tu však došlo k splynutí zadních i předních variant obou základních fonémů. O splynutí *ä* a *a* (*mäso* > *maso*) jsme se již zmínili při výkladech o nosových samohláskách a depalatalizaci.

Obdobně došlo k sblížení a splynutí 'a s 'ä. Podle *kol'ä*, *trp'ä* vzniklo místo *duša*, *z'em'a* i *dušä*, *z'em'ä*. Schematicky si vývoj můžeme znázornit takto:

V koncových slabikách nastalo toto splynutí po měkkých souhláskách vždy, uvnitř slova však jen tehdy, bylo-li 'a mezi dvěma měkkými, např. *jav'it'i* > *jäv'it'i*, *Jan'e* > *Jän'e*, *čäša* > *čäšä*, *ležati* > *ležät'i*. Před tvrdou souhláskou změna 'a > ä nenastala, např. *ležal*, *čas*, *žäba*. Tomuto pravidlu (že před tvrdou je 'a) se přizpůsobilo i původní 'ä před tvrdou hláskou, např. *čästo* > *často*, *jäzyk* > *jazyk*. Jedinou výjimku tu tvoří *ä* před *k*, které zůstává, srov. *m'äkký*, *p'äkný*.

Ztotožnění 'a s ä je vlastně první fází přehlásky. Druhou a základní její fází je splynutí tohoto ä s ě. S ě splynulo každé ä (ať už původní, nebo z 'a).

Doklady přehlásky:

1. v koncových slabikách

a) za původní 'a:

duša > *dušä* > *dušë*, *nóša* > *nóšä* > *nóšë*, *kóža* > *kóžä* > *kóžë*, *z'em'a* > *z'em'ä* > *zemë*, *sv'iec'u* > *sv'iec'ü* > *sviečë*, *otc'a* > *otc'ä* > *otcë*, *noža* > *nožä* > *nožë*, (*znam'en'á* >) *znam'en'ä* > *znamenie*, *náša* > *nášä* > *nášë*, (*pěšá* >) *pěšä* > *pěšie*;

b) za původní ä (z ě):

koťä > *koťë*, *kur'ä* > *kuřë*, *golúb'ä* > *holúbë*, *ť'ä* > *të*, *s'ä* > *së*, *jm'ä* > *jmë*, 3. pl. *chod'ä* > *chodie*, *trp'ä* > *trpie* (3. pl.), *trp'ä* > *trpë* (přech. přít.);

2. uvnitř slova

a) za původní 'a: *l'ežat'i* > *l'ežät'i* > *ležëti*, *l'ežal'i* > *l'ežäl'i* > *ležëli*, *slyšat'i* > *slyšät'i* > *slyšëti*, *slyšäl'i* > *slyšëli*, *jav'it'i* > *jäv'it'i* > *jëviti*, *z'em'an'é* > *z'em'än'é* > *zemëné*, *Jan'e* > *Jän'e* > *Jëne*, *dušam'i* > *dušäm'i* > *dušëmi*, *čáša* > *čášä* > *čiešë*, (*sm'ät'i s'ä* >) *sm'ät'i s'ä* > *smieti së*, (*sm'äli* >) *sm'äli* > *smieli së*, (*pr'ät'el'* >) *pr'ät'el'* > *prietel*;

b) za původní ä: *p'ät'* > *pëť*, *sv'ät'it'i* > *svëtiti*, *s'äd'eš* > *sëdeš* (ale *sädu* > *sadu*), *sčast'ie* > *sčëstie* (ale *sčastný*), *t'äh'n'eš* > *tiehneš* (ale *táhnü*); patří sem i doklady *pěkný*, *měkký*, *diek*, vzniklé z ä zachovaného před k (viz výše). Původní 'a před k se však nepřehlasovalo, srov. *jako*.

Poznámka. Pravidlo stanovené Trávníčkem, že přehláska nastává mezi dvěma měkkými konsonanty a na konci slova po měkkém konsonantu, platí jen o první fázi přehlásky (tj. o změně 'a > ä), a to jen na území Čech a na přilehlých úsecích Moravy. Na tomto území byla, jak se zdá, větší asimilovanost vokálů a konsonantů. V pozici mezi dvěma konsonanty byla tato asimilovanost opět větší než v koncové pozici. Proto směrem k východu ubývá přehlásky nejdříve v slabikách koncových (i když tu mohla působit i analogie morfologická). Na východních úsecích našeho území změna 'a > ä vůbec nenastala. Tu se 'a a ä rozlišovaly, a proto se přehlasuje jen ä, a to bez ohledu na pozici (i před tvrdým konsonantem, srov. val. *sýha*, han. *hidro* „jádro“, opav. *kuřyt*, *řysa* atd.).

Chronologie přehlásky. V Kosmově kronice z počátku XII. stol. jsou tvary nepřehlasované, srov. *Lubussa*, *Brusnica*, *Mza* „Mže“ atd. Stejně tak tomu je v listinném materiálu, srov. *ialovica*, *ztrasa*, tj. *stráža* „stráž“ (1143). Hojně dokladů s přehláskou je však v XIII. stol., srov. *berne* „berně“ (1208), *tone* „tůň“ (1222), *ielenye gora* (1241). V listinném materiálu se sice vyskytují některé doklady s přehláskou již ve stol. XII., ale tu není vždy jisto, zda nejde o vliv cizí grafiky nebo o nedokonalé zachycení ä. To by ovšem mohlo platit i o dokladech z počátku XIII. stol. Podle hojnosti dokladů lze však s přehláskou počítat ve stol. XIII., a to v jádru našeho území patrně již na samém počátku (příp. na rozhraní XII. a XIII. stol.), na východnějších částech našeho území snad o něco později (pokud se tam ovšem provedla).

Územní rozsah. Přehláska je důsledně provedena v slabikách dlouhých i krátkých v Čechách a v severozápadní části středomoravských (hanáckých) nářečí (na Lito-

velsku a Zábřezsku). Na ostatních částech středomoravského území není provedena v krátkých slabikách koncových, srov. *noža, naša slepica*. Týká se to jen pův. 'a. Za *ä* (< *ε*) je tu *ě*, srov. středomor. *pjet, pamňet, hřibje, te*. V nářečích východomoravských (moravskoslovenských) a slezskomoravských (lašských) není provedena přehláska 'a > *ě* v slabikách krátkých, srov. *jasle, jastřáb* (|| *jastrýb*), *zjavít, noža naša kaša* atd. Za pův. *ä* (< *ε*) je tu však rovněž *ě*, srov. valaš. *m'ekký, p'ekný, pam'et, v'ec, p'et, tešký*, laš. *mjcky, pjekny, svjec'ic', pamjec', c'ešky, dz'ekovac', šces'c'i*; výjimkou je tu koncové *ä*, které přešlo na většině území v 'a. srov. valaš. *hřýb'a, kuřa, ta, sa, hleda*. V slabikách dlouhých je přehláska ve východomoravských dialektech (stejně jako i v dialektech středomoravských) provedena, a to jak v případech za pův. nosové *ε*, tak i v pův. skupinách *ěja, vja*: srov. valaš. *uv'iznít, zapřýhat, sýha, vžýt, sm'ít sa, zehřýt, kuřý, ryb'í, do zelé, do obilé* atd. nebo laš. opav. *oz'ibe (ož'ybe), uvizňe, kuřytko* (záp. op.), *hřybitko* (záp. op.), *kuřyt, hřybit* (gen. plur., záp. op.), *smili se, zas'ili, přyhřyli* atd. Koncové *ä* (< *ε*) však dalo na většině území 'á (jako koncové *ä* krátké), srov. val. *oňi sedá, ležá, křýcá*, ale záp. op. *oňi lež'y, křýč'y* (jihozáp. okraj Opavska), *oňi křýče, kup'je* (Bránice na sever od Opavy). Na okrajovém úseku ostravském dlouhé *ä* splývá s 'á ve všech pozicích, přehláska se tu tedy neprovedla, srov. *smjal se, zas'al, vylal, zachvjat, oz'abe, uvjzně* atd. Je tu tedy obdobná situace jako ve slovenštině.

Východomoravské doklady typu *m'ekký, p'ekný, tešký*, ale *jasle, noža* atd. ukazují, že tu došlo k přehlásce *ä* > *ě*, nenastalo tu však předeházející splnutí 'a s *ä*. Přehláska v dlouhých je pak dokladem toho, že skupiny *ěja, vja* se stáhly v *ä* a toto *ä* se pak vyvíjelo shodně s *ä* z nosového *ε* (přehlasovalo se a dále změnilo v *i*). Je tu obdobný vývoj jako v některých přilehlých úsecích západoslovenského území.

Příčiny přehlásky. Gebauer se domníval, že na českou přehlásku měla vliv německá přehláska, srov. *chraft — chrefti, gast — gesti* (novoněm. *Kräfte, Gäste*). Beer a Trávníček tento vliv právem odmítli. První fáze přehlásky, totiž změna 'a > 'ä, odpovídá plně praslovanským asimilačním tendencím v rámci slabiky (srov. praslov. přehlásky 'o > 'e, 'v > 'b). Druhá a základní fáze pak nemá s německou přehláskou nic společného, jde tu o změnu *ä* > *ě*, nikoliv *a* > *ä* jako v německé změně; rovněž podmínky jsou různé. Příčinou změny *ä* > *ě* byla tendence odstranit foném *ä* z hláskového systému, jak ukázal Komárek, vycházející tu z názorů Trubeckého. Existence měkkostní korelace u samohlásek (*i — u, e — o, ä — a*) byla totiž v rozporu s rozvojem měkkostní korelace souhláskové, při níž bývá oslaben protiklad mezi předními a zadními samohláskami, a to zejména u samohlásek nejotevřenějších. Nadto byl foném *ä* fonologicky málo využit, což je věc velmi závažná; jeho fonologickou samostatnost opíráme vlastně jen o pozici před *k*, srov. *jako a jāk (jekъ)*. Všude jinde by ho bylo možno interpretovat jako přední variantu fonému *a*, totiž jako 'a (i když výslovnost byla *ä*). Dále tu nepochybně působila i tendence po vhodném začlenění fonému *ě* do celého systému. Oba fonémy (*ä* i *ě*) spolu splývají a dostávají se na místo, které zaujímala předtím přední varianta

fonému *e*, totiž *'e* (o tom viz dále). Tento proces nastal na celém území našeho jazyka s výjimkou okrajového úseku na Ostravsku (tam *ä* splynulo s *'á*). Na východnějších územích však nenastala první fáze přehlásky, tj. splynutí *'a* s *'ä*, jak jsme uvedli výše, proto se tu přehlasuje jen *ä* z nosového *ę* a *ä* vzniklé stahováním, kdežto *'a* zůstává nepřehlasováno, srov. např. takové doklady jako valaš. *jastříb* „jestřáb“ (< *jastřebz*), opavské *kuřytko*, *hřybit*, a dokonce i *řysa* (< *řesa*; o délce tu svědčí stč. *řása*), kromě běžných dokladů, jako val. *m'ekký*, *p'ekný*, *smíli sa* atd.

Přehláska zasáhla významně do tvarosloví. Způsobila oddálení měkkých typů od typů tvrdých, srov. *dušě*, proti *žena*, *oráčě* proti *chlapa*, *moře*, *znamenie* proti *okna*, *dušemi* proti *ženami*, *sázies* proti *děláš* atd., a posílila tak flexivní charakter češtiny.

Do jmenných a slovesných paradigmat pak vnesla alternaci (střídání) *a* — *ě*, srov. *čas* — lok. sg. *v česě*, nom. plur. *česi*; *řád* — *řiedě*; *kuř* — *kuřata*; *zeměné* — *zeman(óv)*; *třasu* — *třeseš*, *táhn* — *tiehneš*; *ležal* — *leželi*, *vzal* — *vželi* atd.

Samohláskové alternace vzniklé přehláskou se ve XIV. století ještě pravidelně zachovávaly, později docházelo k vyrovnávání; místo *v řiedě* vzniklo *v řádě*, místo *zeměné zemané*, místo *o světiem Václavě* — *o svatém Václavě* atd. Alternace *ležal* — *leželi* se vyrovnala na *ležel* — *leželi*, *přál* — *přieli* na *přál* — *přáli*, pod. též *smál* — *smieli* a *vzal* — *vželi* na *smál* — *smáli* a *vzal* — *vzali*. Směr vyrovnávání ovšem nebyl ve všech nářečích vždy stejný, srov. nářeč. *smíl*, *příl*, chod. *vzel*, *začel* atd. Někdy došlo k diferenciaci významové. Z pův. *táhn* — *tiehneš* vznikly dublety *táhn* || *tihnu*; pod. z *vázati* — *viže* vzniklo *váže* || *viže se* (arch.). Dnešní úzus se ustálil v podstatě v XVI. stol.

LITERATURA. Gebauer, *Hist. mluv.* I, 92—121; Trávníček, *Hist. mluv.*, 71—75; 78—82; Komárek, *Hláskosloví*, 62—66; Lamprecht, *Vývoj hláskového systému*, 67 n.; Utěšený, *Nářečí přechodného pásu česko-moravského*, Praha 1960, 90 n.; Stanislav, *Dejiny* I, 363—365; S. Rospond, *Wybrane zagadnienia glosowni staroczeskiej*, SWTN 1960, 34—39.

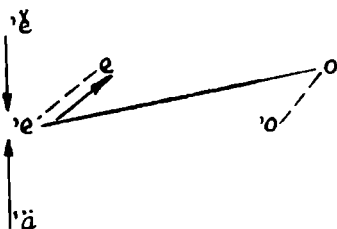
2. Fonologický systém po provedení přehlásky *'a > ě*

Po provedení přehlásky *'a > ě* (vlastně *ä > ě*) a započetí změny *r' > ř* (o ní viz dále) dochází v češtině k depalatalizaci slabik *p'e*, *b'e*, *m'e*, *s'e*, *z'e*, *c'e* a na většině území i *t'e*, *d'e*, *n'e*, srov. *peče*, *mete*, *veze*. *sedí*, *zelený*, *vajce*, *nebudete* (o tom viz rovněž podrobněji dále). Tím se původní slabiky *p'ě*, *b'ě*, *m'ě*, *v'ě*, *s'ě*, *z'ě* dostaly do korelace se slabikami *pe*, *be*, *me*, *ve*, *se*, *ze*, *ce*, *te*, *de*, *ne* a pův. samostatný foném *ě* (úzké *ę* snad se slabší prejotací) se stává po palatalizovaných hláskách přední variantou *e*-ovou. Protiklad *pe* — *p'ě*, *se* — *s'ě* atd. lze tedy z fonologického hlediska hodnotit jako nový protiklad *pe* — *p'e*, *se* — *s'e*, atd.; srov. dodnes na Valašsku *nako*pe — *na kop'e* (*na kopě*), *hrabe* — *hrab'e*, *meč!* — *m'el* (*míti*), *vesta* — *nev'esta* atd. nebo na Ostravsku *sedz'i* — *s'edně*, *z březe* — *na břez'e* atd.

Fonematickou platnost *ě* by snad bylo možno uznat jen po sykavkách tupých (*č, š, ž* a nově vzniklém *ř*) a po *j*. Domníváme se, že i opozici *še — šě, že — žě* atd. by bylo možno chápat jako *še — š'e, že — ž'e*, tedy jako protiklad palatalizovaná — nepalatalní. Střídání *sadu — s'edeš* (v běžné transkripci *sadu — sědeš*) by pak odpovídalo i *žasnú — ž'esneš* (v běžné transkripci *žasnú — žěsneš*). Tento pohled nám umožňuje z jednotného hlediska postihnout další změny ve fonologickém systému.

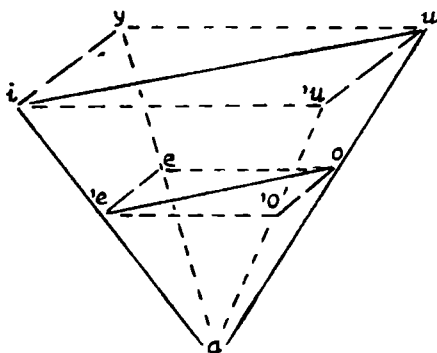
Poznámka. Není vyloučeno, že počátky depalatalizace před *e* jsou v některých pozicích starší než dokončení přehlásky *'a > ě*. Depalatalizace se totiž mohla začít projevovat již po provedení první fáze přehlásky, totiž po přesunu *'a > 'ä, z'em'a > z'em'ä*. Tím si vysvětlíme, že *ä* se mění v *ě*, nikoliv v *e*. Dokončení procesu je ovšem nutno klást až po započetí změny *r' > ř* (neboť i *r'e* dává *ře*).

Graficky si můžeme znázornit první přesuny v samohláskách středových takto:

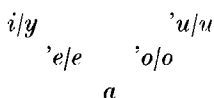

Tím dostáváme systém, v němž *ě* se začleňuje do systému jako přední *'e* (neboť původní přední *'e* splynulo v důsledku depalatalizace s *e*).

Celý samohláskový systém si můžeme na rozhraní XIII. a XIV. století představit takto:

zjednodušeně takto:

V něm pak došlo k přesunům v samohláskách vysokých a středových.

Ve východnějších oblastech našeho jazykového území, kde nedošlo k splnutí 'a s ä (a přehlasovalo se tedy jen ä), je však systém tento:

$$\begin{array}{ccc} i/y & & 'u/u \\ & 'e/e & 'o/o \\ & & 'a/a \end{array}$$

Přední varianty zadních vokálů tu mají zadnější artikulaci (o čemž svědčí právě zachování 'a, jeho nesplynutí s ä), celý systém je vyrovnanější, a nedochází v něm proto k těm změnám jako na území západnějším.

LITERATURA. Lamprecht, *Vývoj mluvnického systému*, 40–41; Lamprecht, *Nový pohled* 97; Lamprecht, *Ještě k měkkostní korelaci*, 97–98.

3. Změny v samohláskách vysokých a středových

a) Přehláska 'u > i

Ve vysokých hláskách byly, jak jsme viděli, tyto čtyři varianty dvou základních fonémů:

Ve 2. čtvrtině XIV. století se objevují první doklady na *i* místo 'u. Přední varianta *u*-ová začíná splývat s přední variantou *i*-ovou. Dokladů během XIV. století přibývá, takže v poslední čtvrtině XIV. století je již přehláska provedena.

Postup změny byl asi tento: 'u > 'ü > 'i, například *juž* > *jüž* > *již*, *l'ud* > *l'üd* > *lid*. Nastala při ní delabializace předního 'u. Mění se každé 'u bez ohledu na následující souhlásku. Další příklady změny (bez uvádění středního stupně):

<i>břuch</i>	>	<i>břich</i>	<i>dušu</i>	>	<i>duši</i>
<i>c'ut</i>	>	<i>cit</i>	<i>vóňu</i>	>	<i>vóňi</i>
<i>c'údiri</i>	>	<i>cíditi</i>	<i>zem'u</i>	>	<i>zemi</i>
<i>c'útiti</i>	>	<i>cítiti</i>	<i>paňu</i>	>	<i>paní</i>
<i>c'uzi</i>	>	<i>cizi</i>	<i>oráču</i>	>	<i>oráči</i>
<i>čel'ust</i>	>	<i>čelist</i>	<i>mořu</i>	>	<i>moři</i>
<i>čiti</i>	>	<i>číti</i>	<i>kost'ú</i>	>	<i>kostí</i> (7. sg.)
<i>juh</i>	>	<i>jih</i>	<i>dušú</i>	>	<i>duši</i>
<i>Juři</i>	>	<i>Jiři</i>	<i>ju</i>	>	<i>ji</i>
<i>jutro</i>	>	<i>jitro</i>	<i>kryju</i>	>	<i>kryji</i>

<i>kl'úč</i>	>	<i>klíč</i>	<i>dělaju</i>	>	<i>dělaji</i> (1. os. sg.)
<i>kožuch</i>	>	<i>kožich</i>	<i>sázěju</i>	>	<i>sázěji</i> (1. os. sg.)
<i>l'úbati</i>	>	<i>libati</i>	<i>prošu</i>	>	<i>proši</i>
<i>pl'úce</i>	>	<i>plíce</i>	<i>choz'u</i>	>	<i>chozi</i> (1. os. sg.)
<i>řújen</i>	>	<i>řijen</i>	<i>kryjú</i>	>	<i>kryjí</i>
<i>šcúr</i>	>	<i>šcír</i>	<i>dělajú</i>	>	<i>dělají</i>
<i>tis'úc</i>	>	<i>tisíc</i>	<i>maží</i>	>	<i>maží</i>
<i>všudy</i>	>	<i>všidy</i>	<i>dělajúci</i>	>	<i>dělajíci</i>

Přehláska se provedla i u sloves na *-ovati*, například *prac'uješ* > *pracuješ*, *král'uješ* > *králíješ* atd. Tyto tvary byly však v XV. století odstraněny vlivem sloves s tvrdou souhláskou, takže opět bylo *pracuješ*, *bojuješ* atd. Podobně byla odstraněna přehláska i v slovech *všidi*, *šiměti*; *všidy* dalo opět *všudy* podle *tudy* a *šuměti* je slovo zvukomalebné; rovněž u jiných zvukomalebných slov přehláska nenastala, srov. *šustěti*, *ťukati*, *kňučeti* atd. Není rovněž v několika slovech jiných, např. *ocún*, *cudný*, (*|| cíditi*), *kloudný* (*|| klidný*), což vysvětlíme jejich jistou izolovaností, řídkým výskytem a snad i odchylným vývojem nářečím.

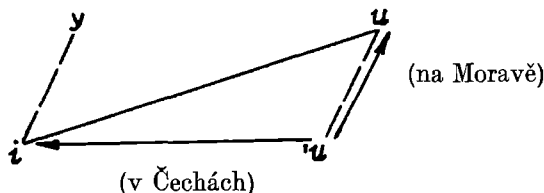
Chronologie a územní rozsah. Jak bylo již řečeno, provádí se přehláska ve druhé až třetí čtvrtině XIV. století. Důsledně se však vyskytuje pouze v českých nářečích. V přechodném nářečí moravskočeském není v slabikách koncových (*oráču*, *dušu*, *kostou*), ve středomoravských (hanáckých) nářečích není v podstatě provedena ani v slabikách kořených, srov. han. *jož* (< *juž*), *břoch*, *čoch*, *čot*, *kožoch*, *klóčka*, *klodít se*, *šcokat*, *šcōřet se*, *códit*, *čóhat*, *lóbat*, *plóca* *|| plíca*, *ořócené*, *šcór*, *místy* i *klóč*. Jsou sice i četné doklady s přehláskou, např. *cezi*, *leđi*, *ciiti* *|| cětit*, *klíč*, *libit se*, *Ježíš*, ty se však dají většinou vysvětlit vlivem kulturního jazyka. Zdá se však, že dlouhé 'ú po *j* se přehlasovalo, srov. *d'elaji* (< *dělaji* < *dělajú*), a snad *místy* i 'ú po *l*, srov. *plíca*, *libit se*, *klíč*. Bylo by to v souladu s tendencemi v jiných jazycích po týchž hláskách. V nářečích východomoravských (moravskoslovenských) a slezskomoravských (lašských) se přehláska neprovedla, srov. *břuch*, *čuch*, *kožuch*, *plíca*, *libat* atd. Případy jako *cit*, *cizi*, *libit se* jsou zřejmě ze spisovného jazyka; stejně tak se dostala slova *cit*, *Ježíš*, *tisíc* do slovenštiny z jazyka biblického, tedy ze spisovné češtiny. Splýnula tedy ve východnějších nářečích přední varianta 'u s u.

Příčiny změny a její průběh. Uvedli jsme již, že podstatou změny je delabializace pův. zaokrouhlené přední varianty *u*-ové, tedy 'u > 'ü > i. Je třeba, abychom si nyní všimli i grafiky památek z doby, kdy se změna prováděla. Vyskytuje se tu hojně psaní *iu*, *yu*, např. *wff'iu*, *wieciü*, *duffyu*, *otczyu*, *dyekuyiu*, *v morzyu*, *fpa fytelyu*, *rziugiucz*, *brzyuch*. Bylo by možno toto *iu*, *yu* interpretovat podle Gebauera jako *ju* ve shodě s jeho pojetím *ye*, *ie* jako *je* (ě). Přiřadovali bychom pak přechodové složky mezi palatálním konsonantem a vokálem k vokálům. Pak by přehláska nastávala po palatálním *j* a šlo by o asimilaci *ü* k tomuto přechodovému *j*, tedy *zem'u* > *zem'ju* > *zem'jü* > *zem'i*. Šachmatov vysvětluje psaní *iu*, *yu* jako

označení *ü*. S ním se ztotožňuje Komárek a má za to, že přehláska nastala v důsledku zrušení měkkostní korelace. Přední *ü* by se tak dostalo do pozice po tvrdé, což nebylo v souladu s jeho přední artikulací, a došlo proto k delabializaci, srov. *zem'u > zem'ü > zemü* (depalatalizovaná podoba) *> zemí*. Soudíme rovněž, že přehláska *'u > i* (stejně jako *i 'o > 'e*) má vztah ke ztrátě měkkostní korelace, neboť po jejím provedení se zmenšil počet slabičných párů, v nichž se protiklad palatalizovaná — nepalatalní mohl realizovat. Za vlastní příčinu však pokládáme palatalizovanost předcházejícího konsonantu spolu s výrazně předním charakterem vokálu, tedy *zem'ü > zem'i* (s měkkým *m'*!). Možné přechodové složky (*zem'üi*) však počítáme v souladu s celým souhláskovým systémem ve XIV. stol. k předcházejícímu konsonantu; jde tu o realizaci palatalizovaného konsonantu před zadním vokálem, srov. dodnes *p'ekně*, ale *p'iatro* (valaš.). Psaní *dušfyu, otczyu, brzyuch* atd. bychom pak přesně přepsali jako *duš'u, otc'u, bř'uch* (s graficky vyznačeným palatalizovaným konsonantem.)

Na Moravě, kde výslovnost *'u* neměla tak výrazně přední charakter jako v Čechách [*ü*], splynulo přední *'u* po depalatalizaci konsonantů se svou zadní variantou. Pokud náběh k přehlásce byl, můžeme ho pozorovat u dlouhého *'ú* po patalále *j* (srov. han. *dělaži*) a v adjektivech typu *boží, rybí*, u nichž patrně působil i celý morfologický systém.

Schematicky si můžeme vývoj ve vysokých hláskách znázornit takto:

Odchylný vývoj na Moravě souvisí s tím, že tu není přehlasováno ani *'a* (na východní Moravě vůbec, na ostatní v slabikách koncových), jak bylo poznamenáno výše. Nebyla tu tedy taková asimilace vokálů a konsonantů jako na západnějším území.

LITERATURA. Gebauer, *Hist. mluv.* I, 266—278; Trávníček, *Hist. mluv.*, 86—88; Komárek *Hláskoslovi*, 115—116; Komárek, *Zur Entwicklung*, Zeitschrift für Slawistik, 1956, 4, 25 n.; Lamprecht, *Sur le développement*, 119—120; Lamprecht, *Nový pohled*, 100; S. Rospond, *Wybrane zagadnienia glosowni staroczeskiej*, SWTN 1960, 41.

b) Přehláska 'o > 'e (tradičně 'o > ě)

Podobně jako se ve vysokých hláskách přehlasovalo 'u > i, došlo ve XIV. století ve středových hláskách k přehlásce 'o > 'e (tradičně 'o > ě) v těch poměrně nečetných pozicích, v nichž se 'o po měkké vyskytovalo. Byly to vesměs případy vzniklé morfologickou analogií, například konc. -ovi, -ové, -óv, -óm, -oma v deklinaci měkkých typů maskulin a neuter a v příponě -óv a -ový u adjektiv a -ova- u sloves. Praslovánština ve všech těchto případech měla e (vzniklé praslovanskou přehláskou 'o > e).

Ve XIV. století se místo tohoto o, vzniklého morfologickou analogií pode tvrdých typů, objevuje psaní ie, ye, srov. o *diediczycyewi, gieziwuffiowi, czieffarziowi, zlodiegiema. leycherziwe, dfftiwe, mieffiecziw, nyemczyem, zlodiegiem, frydczyem, ukrzizewali, bicziwali, sto kygiowych ran* atd. Obvykle se tato slova transkribují *dědicěvi, Ježíšěvi, císařěvi* atd. a mluví se pak o přehlásce 'o > ě. Tak je z praktických důvodů transkribujeme také v ostatních částech naší práce, pokud ovšem nejde o výklady fonologického vývoje vyžadující naši zvláštní transkripcie. Podle našeho pojetí fonologického systému však jde o přehlásku 'o > 'e po palatalizovaných hláskách; transkribovali bychom proto tato slova takto: *d'ed'ic'ev'i, J'ež'ús'ev'i, ukř'íž'eval'i, b'ic'eval'i* atp.

Postup změny byl asi tento: 'o > 'ö > 'e. Šlo by tu tedy rovněž o delabializaci přední varianty zadního vokálu a o splynutí s přední variantou vokálu e.

Přehláska 'o > 'e ('o > ě) byla patrně územně omezena a ani do spisovného jazyka zcela nepronikla. Její výsledky byly odstraněny vznikem nových analogických tvarů. Přehlasované tvary se držely jen v dativu u neuter, srov. nč. *mořím* (< *mořiem* < *moř'ém* < *moř'óm*) a u subst. *kůň*, srov. *koním*. Tu nepochybně byly podepřeny gen. tvary *moří, koní*, shodujícími se s typem *dušě*.

Přehláskou 'o > 'e ('o > ě) byla v jádru našeho území u středových hlásek odstraněna přední varianta o-ová. Na ostatním území tato varianta splývá s o (pod. jako 'u s u).

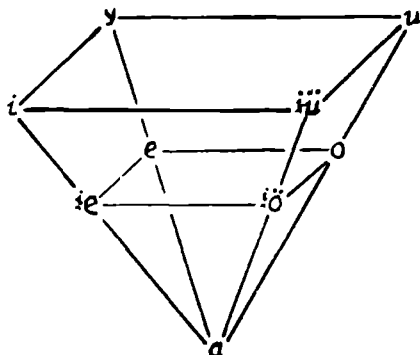
Po provedení přehlásek 'u > i a 'o > 'e ('o > ě) vzniká tento samohláskový systém:

iý	u
'e/e	o
	a

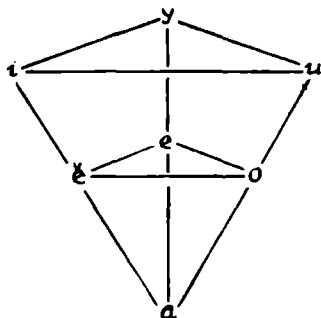
Jeho další osudy souvisí s vývojem měkkostní korelace souhláskové.

Poznámka. Kdybychom ovšem vycházeli z předpokladu, že měkkostní korelace zanikla již okolo r. 1300 a že v době přehlásek již neexistovala, museli bychom počítat s dočasnou fonologizací *ü* (tj. 'u) a *ö* (tj. 'o). Přitom by *ü* a *ö* musely být prejotovány, neboť jinak bychom nevysvětlili, proč předpokládané depalatalizované *dědicövi* nedává *dědicevi* (jak by při depalatalizaci mělo být), nýbrž *dědicěvi* (podle nás -c'ev'i). Vraceli bychom se tak vlastně ke Gebauerovým prejotovaným vokálům.

Systém by pak vypadal takto:

Po provedení přehlásek by pak vznikl tento systém:

Domníváme se však, že naše předcházející (i následující) výklady vycházející z měkkostní korelace v době našich přehlásek vystihují dobře podstatu změn.

LITERATURA. Gebauer, *Hist. mluv.* I, 236—240; Trávníček, *Hist. mluv.*, 85; Šmilauer, *Staročeská přehláska o > ě*, 72; Komárek, *Hláskosloví*, 116—118; Lamprecht, *Sur le développement*, 119—120; Lamprecht, *Vývoj mluvnického systému*, 44—45.

4. Vývoj slabikotvorných likvid (r, l sonans)

Pračeské r sonans je střídnicí za praslovanské tvrdé i měkké r sonans, srov. *krk*, *hrdlo*, *hrdý*, *hrb* (příklady na pův. tvrdé r); *prst*, *srdce*, *srp*, *vrba*, *zrcadlo*, *zrno* (příklady na pův. měkké r). Pračeské l sonans pak je za původní měkké l po retnicích, srov. *mľcati*, *plný*, *plst'*, *vlna*, *vlhký*, *vlk* atd.

Za pračeské l sonans tvrdé, srov. *mľviti*, *gľk*, *chľm*, *sľnce*, a ztvrdlé, srov. *čľn*, *žľtý*, *žľč*, *dľhý*, se sice v nejstarší době vyskytuje ještě l sonans s průvodním vokálem (*Svatopluk* i *Svatopulk*, *Chulmec* i *Chlumec*), zdá se však, že již před XIII. stoletím se místo spojení slabikotvorné likvidy s průvodním vokálem ustaluje slabika *lu*,

srov. *mluviti, hluk, Chlum, slunce, člun, žlutý, žluč, dlouhý, slůp, tluci*; tato chronologie neplatí však pro východní Moravu.

U *r* sonans a *l* sonans jsou rovněž ve staré češtině průvodní vokály, které mohou stát buď před sonantou, nebo za ní; nejčastěji tu bývá *ir, yr, il, yl* nebo *ri, ry, li, ly*, srov. *Birdo, Brido, sirdce, sridce, Pilsen, Plizen, vilk, vlík, napylni, napyln* atd.

Řidčeji se vyskytují ve staré češtině jiné průvodní hlásky, srov. *zamerzla, velna, sverdití, vurma, zamulčeno*.

V slabikách *čr, žr* proniká vedle *ir*, např. *červenost*, velmi brzy *er*. První doklady jsou již z XII. století, dále z XIII. století a přibývá jich ve století XIV., srov. *čert, černý, ščerbina, žernov*. Máme tedy od XIV. století v těchto skupinách místo *r* sonans spojení *er*, srov. ještě *červený, červ, čerpati, čermák, žerd*.

Odstraněním tvrdého *l* sonans v důsledku změny *l* na *lu* byla u slabikotvorných souhlásek odstraněna měkkostní korelace a zůstal jen vztah dlouhých a krátkých, srov. příklady dlouhých jako *vřci, roztrhat, nakrmit* a snad i *třnie, vlčč* atp. Tím se tyto slabikotvorné likvidy ještě více sblížily se samohláskami.

Situace v nářečích. V našich okrajových nářečích se dodnes vyskytuje místo slabičné likvidy spojení *ir, yr*, srov. jihočeské *sirp (sərp), stírnad, umilec < umírlec*, severočeské *terhať, peršeť, herlička* atp. Nejblíže staročeskému stavu je situace v lašských nářečích na Ostravsku, srov. *kyrk // kryk, huryňec // hryňca, kyrpce // krypce*. Na okrajích lašského území je tomu tak i u *l*, srov. *pylno, vulna*; jinde je za *l* *yl*, srov. *pylny, vylna*. Za pův. tvrdé *l* sonans je po měkkých zubnicích v laštině dílem *ul*, srov. *žulč, žultý*, dílem *u*, srov. *čun*; obdobná je situace v severní části východomoravských nářečí. Na větší části východomoravských nářečí je však jako okrajový archaismus zachováno tvrdé *l* sonans, a to krátké i dlouhé, srov. *dľhý, tľstý, žľtý, sľp, tľct*; obdobně se vedle krátkého *l* sonans shodného s ostatními nářečími vyskytuje i dlouhé, srov. *vlk* a *vlča, klzat*. Na téměř území je zachováno *r* sonans v případech *žrd, črpák, ščrbák, žrna, ščrk // štrk*, ale vždy jen *černý* a *červený*. Vyskytuje se tu i dlouhé *r* sonans, srov. *vřbí, vřšek*. Obdobný stav jako na východní Moravě je i na Slovensku; nerozlišuje se tam však měkké a tvrdé *l* sonans, srov. *vlk, žltý, vlča* i *tľct*.

LITERATURA. Gebauer, *Hist. mluv.* I, 287–300; Trávníček, *Hist. mluv.*, 111–115; Komárek, *Hláskosloví*, 60–62, 82, 97–101; Havránek, *Nářečí*, 117 n., 145, 190 n., 208.

5. Nové *r, l* sonans a vývoj pobočných slabik

Po zániku jerů vznikly tzv. pobočné slabiky z neslabičných sonant, srov. *bratrъ > bratr, krъve > krve, vedlъ > vedl, myslъ > mysl*. Uvedená slova se vyslovovala jednoslabičně (jako v ruštině *myslъ, žiznъ*), ovšem s vedlejším vrcholem zvučnosti na neslabičné sonantě. Jednoslabičnou výslovnost nám dosvědčují staročeské pravidelné verše (a slovanské jazyky jako ruština a polština, srov. i polské *wiatr*). Vedlejší vrchol zvučnosti byl předpokladem dalšího vývoje. Pobočná slabika se

buď stala plně slabičnou, srov. *krve, bratr, mysl*, nebo zanikla, srov. *sedlka > selka, tkadlcě > tkalce, zrcadlko > zrcátko*.

Kromě *r, l* se v pobočných slabikách vyskytovaly ještě *j, m, n*, srov. *jmám, sedm, básn*.

Ve staré češtině byly čtyři typy pobočných slabik:

1. Jedinečná souhláska je na počátku slova: *rty, rváti, lháti, lpieti, lstivý, jsem, jmám, jhra, jdu, jho, mdlý*. Tu se ve většině případů pobočná slabika dochovala do nové češtiny. V proudu řeči se však přikláněla k předcházejícímu slovu; je to patrné i v staročeské grafice, srov. *yay sem* „já jsem“. V některých případech počáteční *j* zaniklo, srov. *jmám > mám, jhra > hra, jho > ho*, hovorové *du, deš*; ve východnějších nářečích někdy dává *j > i*, srov. *idu, ideš*, sloven. *ihrisko*. Objevují se i vkladné hlásky, srov. staročeské *listivé*, nebo metateze hlásek, srov. *lžička > žlička* atp.

2. Likvida je na druhém místě ve slově: *krve, trváti, slza, plváti, hltati, klnu*. Staročeské verše jednak dosvědčují výslovnost o slabiku kratší (proti výslovnosti dnešní), jednak ukazují přechod v plné slabiky. V nové češtině jsou všude plné slabiky (někdy ovšem s vkladnou samohláskou, srov. nář. *sluza, klynut*).

3. Likvida je uvnitř slova: *sedlka, jablko, tkadlcě, zrcadlko, bidlko, řemeslník, spravedlnost, bratrský, stříbrný*. Tento typ pobočných slabik se ve XIV. století ještě většinou zachovává. Odstraňuje se později buď tím, že se skupina zjednodušuje, např. *selka, tkalce, zrcátko*, lid. *japko, řemesník*, nebo se objevují vkladné vokály, srov. *bidélko, jádérko, máselník, jaterní*, nebo vzniká slabikotvorné *r*, řidčeji *i, l*, srov. *opatrný, stříbrný, bratrský, řemeslník, jablko, spravedlnost*.

4. Likvida je na konci slova: *bratr, vietr, mysl, vedl, řekl*; gen. plur. *modl, sestr, jadr; sedm; básn, básn* atp. Tento typ ve staré češtině (XIV. století) ustupuje. Nominativy *bratr, vietr, mysl* se během vývoje staly dvojslabičnými; genitivы téhož typu mají nyní vkladné *e*, srov. *model, sester, jader, bidel, mýdel*; stejně tak mají vkladné *e* slova *bázeň, báseň, píseň* (*bazen* doloženo už v stč.); *sedm* má buď slabikotvorné *m*, nebo vkladné *u* nebo *y*, srov. *sedum, sedym* (laš.). Participia typu *vedl* mají vývoj různý, a to:

- l* zaniká, srov. *ved, nes, pek* (v českých a v lašských nářečích);
- l* se stává plně slabičným, srov. *vedl, nesl, mohl* (na větší části Moravy);
- objevuje se vkladný vokál, srov. *nesil, neslu* (doznívající jev v moravskočeských nářečích), *néseš, nesěl, nésěl* (na nejvýchodnějších okrajích východomoravských nářečí a v západní slovenštině); srov. i slovenské *niesol, viedol*. Uvedené změny pobočných slabik přesahují sice ze XIV. století do století následujících, probíráme je však pro jednotnost již na tomto místě.

LITERATURA. Trávníček, *Hist. mluv.*, 115, 226–230; Komárek, *Hláskoslovi*, 126–130; Hála, *Slabika, její podstata a vývoj*, Praha 1956, 59 n.

6. Staročeská kvantita

Staročeská kvantita je výslednicí vývoje praslovanské i pračeské kvantity. Jak jsme uvedli již dříve, došlo ke konci praslovanského období ke krácení původně dlouhých samohlásek a k zdloužení krátkých samohlásek pod novoakutovou intonací.

Staročeské dlouhé samohlásky jsou tedy

1. pokračováním starých délek:

a) v slovech dvojslabičných před přízvukem, např. *tráva, chvála, lúka, víno, líce, třiesti*;

b) v slovech dvojslabičných s intonací raženou, např. *kráva, sláma, jáma, viera, miera, máslo, dielo, hrách, dym, málo, stár, míle, krýti, dáti, býti, náš, nášě, naši*;

c) v slovech trojslabičných před vnitřní přízvučnou krátkou samohláskou, srov. *útroba, zákon, lúpež, výbor*;

2. reflexem nových délek vzniklých pod intonací novoakutovou (nebo náhradním dloužením po zániku jerů):

a) v gen. plur. *nóh, slóv, hór, vód, zém, dúš, strán, vrát, hláv*;

b) v dativu a lokálu plur. *ženám, ženách, rybách*;

c) v nom. sg. *bóh, dvór, stól, vóz, nóz, sól, póst, mój, bieh, múž, zajiec, mėsiec, koláč*;

d) v participiích: *móhl, róstl, nésl, védl, šél*;

e) při odvozování: *kóstka, slóvko, hlávka, svátek, pátek, hlásek*;

f) při tvoření sufixem *ie*: *lístie, prútie, dúbie*;

g) při tvoření sufixem *-ja*: *kóžě, vóně, vóle, svieč*;

h) v složených adjektivech: *devátý, desátý, skúpý, múdryj*;

i) v slovesných tvarech: *móžeš, móže atd., kóleš, píšeš, viežeš, tiehneš, chváliš, mlátíš* atp.;

3. výsledkem stahování: *dobrý, dobrá, dobré, státi, děláš, dělá, umieš, strýc* atd.

Na rozdíl od nové češtiny měla stará čeština ve větší míře délku u dvojslabičných substantiv ženského rodu, ať už šlo o délku před původním přízvukem, srov. *řieka, stiena, zíma*, nebo o délku přízvučnou, srov. *rýba, kniha, klétva*. Dále měly délku jmenné tvary adjektiv, např. *práv, stár, mál, míl* a adverbia *míle, tíše* atp. Stejně tak se zachovávala délka v gen. plur., např.: *dúš, strán, huor* (jak uvedeno výše). Rovněž zájmeno *náš, našě, naše* mělo v nom. a akuz. všech rodů a čísel délku. Dloužila se hojně i počáteční samohláska po předložce, srov. *v oči, k ápoštolóm* atp. Naopak docházelo k pravidelnějšímu krácení v instr. sg., srov. *trúba — trubú, hróza — hrozú. lúka — lukú*, a v gen. plur. *čiešě — čěš, svieč — svěc*. Krátily se rovněž důsledněji trojslabičné infinitivy, srov. *býti — dobytí, býti — zabiti, dáti — vydati*.

Víceslabičná slovesná substantiva mohla mít jen dvě délky, srov. *dívanie, hádanie, nadánie, príkazanie*.

LITERATURA. Gebauer, *Hist. mluv.*, I, 591–610; Trávníček, *Hist. mluv.*, 253–270; Komárek, *Hláskostoví*, 82–86; J. Voráč, *Česká nářečí jihozápadní*, Praha 1955, 28 n.; S. Utěšený, *Nářečí přechodného pásu česko-moravského*, Praha 1960, 56–89.

7. Staročeský přízvuk

Původní praslovanský přízvuk byl volný a pohyblivý. V nové češtině pak máme přízvuk na slabice první, v lašských nářečích většinou na slabice předposlední. Na severním úseku východomoravských nářečí přízvuk v trojslabičných slovech kolísá, ve slovech dvojslabičných je na první a tím zároveň i na předposlední slabice. V jihočeských nářečích je sice přízvuk na slabice první, ale melodický vrchol je na slabice předposlední.

Je otázka, jakým způsobem se přízvuk ustaloval, zda se nejdříve ustálil na slabice předposlední a potom přešel na slabiku první, nebo zda se nejdříve ustálil na slabice první a později se přesunul v laštině na slabiku předposlední. Jisto je jen to, že v slovech dvojslabičných se ustálil na celém území na první a tím i na předposlední slabice. V slovech víceslabičných mohlo být z počátku kolísání, které se v jádru území brzy ustálilo ve prospěch přízvuku na první slabice. Na okrajích mohlo kolísání trvat déle, jak o tom svědčí dodnes stav na severovýchodním úseku východomoravských nářečí i intonační jevy v jihočeských nářečích. V laštině pak se toto kolísání upevnilo nakonec ve prospěch přízvuku na předposlední slabice a s jeho definitivním ustálením a zesílením je možno spojovat i ztrátu kvantity v laštině. Ta nastala patrně na rozhraní XVI. a XVII. století.

V centru našeho území byl přízvuk ustálen podle všeho již ve XII. století. (Můžeme tak usuzovat na základě rozboru nejstarších veršovaných skladeb, které by ustálení posunuly do XIII. století, a dále na základě rozboru rytmických klauzulí v Kosmově kronice, podle nichž česká vlastní jména měla již ve XII. století přízvuk na první slabice.)

LITERATURA. Gebauer, *Hist. mluv.* I, 573—585; Trávníček, *Hist. mluv.*, 243—246; R. Jakobson, *Staročeské stichotvorenija*, *Slavia* 3, 1924, 274 n.; Havránek, *Nářečí*, 115—116; Horálek, *Rozbor verše a staročeský přízvuk*, *SaS* 8, 1942, 57 n.; Komárek, *Hláskosloví* 71—72; F. Liewehr, *Přednáška o rytmických klauzulích v Kosmově kronice*.

VÝVOJ SOUHLÁSKOVÉHO SYSTÉMU OD KONCE X. STOLETÍ DO KONCE STOLETÍ XIV.

Souhláskový systém se vyznačoval, jak jsme se již zmínili, rozvinutou měkkostní korelací. V důsledku předhistorických depalatalizací byl kvantitativní poměr jednotlivých fonémů sice změněn, sama korelace však nebyla dotčena, ba do jisté míry byla vzájemná vázanost tvrdých a měkkých fonémů vznikem neutralizační pozice (srov. *star'ec*, ale *starčě*, *mor'e*, ale *morský*) ještě posílena. Během dalšího vývoje však došlo ke změnám, které znamenají úplnou přestavbu souhláskového systému a zrušení měkkostní korelace. Než k těmto změnám přistoupíme, všimněme si změny, která se systémem těsně souvisí, tj. změny $g > \gamma > h$.

1. Změna $g > \gamma > h$

Jak jsme si již připomenuli, byla souhláska g v konsonantickém systému poněkud izolována. Tvořila sice znělostní pár se souhláskou k , neměla však po změně $dz' > z'$ k sobě příslušné závěrové souhlásky, s nimiž by se střídala v morfologických tvarech, jako se k střídalo s c' a $č$. Systémové postavení g je jasně zřejmé z tohoto srovnání:

k	g	ch	
$č$		$š$	$ž$
c'		(s')	z'

Poznámka. Foném s' jsme dali do závorky, poněvadž se nestřídá s ch (ch se střídá totiž v západoslovanských jazycích v důsledku praslovanské změny $s' > š$ jen se $š$). V systému souhlásek má však s' uvedené místo, jak o tom svědčí mimo jiné i analogické tvary typu *leňosi* ve slovenštině a polštině.

Zcela jasně patrná nesouměrnost dílčího systému, podepřená i nesourodostí morfologického střídání $g - z' - ž$ (proti $k - c' - č$ a $ch - š$), vedla k tomu, že se g změnilo v příslušnou zadopatrovou hlásku třenou (úžínovou), tedy v γ (znělé ch). Vznikl pak tento souměrný dílčí systém:

k	ch	γ
$č$	$š$	$ž$
c'	s'	z'

Zadopatrové γ později přešlo v hrtanové h . Jeho postavení ve fonologickém systému se však tím nezměnilo.

Příklady změny:

<i>noga</i>	>	<i>noya</i>	>	<i>noha</i>
<i>drága</i>	>	<i>dráya</i>	>	<i>dráha</i>
<i>gora</i>	>	<i>γora</i>	>	<i>hora</i>
<i>glava</i>	>	<i>γlava</i>	>	<i>hlava</i>
<i>togo</i>	>	<i>toyo</i>	>	<i>toho</i>
<i>pogan</i>	>	<i>poyan</i>	>	<i>pohan</i>

Chronologie změny. V Kosmově kronice z počátku XII. století je důsledně *g* (*Dragomir, Spytigneu*). Stejně tak je *g* v jiných pramenech XII. a dokonce i v některých pramenech ze století XIII. Tradicí se ovšem v latinských textech vyskytuje i později. První doklad na hlásku třenou je *Bohuslaus* z r. 1169, nejde-li ovšem o grafický jev cizí. Dokladů s *h* přibývá ve století XIII. Psané *h* v těchto dokladech ovšem nepochybně označuje *γ*, neboť *g* nemohlo bezprostředně přejít v *h*. První fáze změny tedy proběhla koncem XII. a na počátku XIII. století. Kdy ovšem přešlo zadopatrové *γ* v hrtanové *h*, přesně nevíme, neboť obojí se označuje grafickým znakem *h*. Zdá se, že nejdříve došlo k poklesu *h* v pozici mezi samohláskami, tedy *noya* > *noha*; šlo tu o asimilaci artikulačního místa (samohlásky se vyslovují chvěním hlasivek a *h* vzniká rovněž třetím artikulačním proudem mezi sblíženými hlasivkami). V postavení před souhláskami se výslovnost držela dosti dlouho, jak o tom svědčí i grafika v Kapitulním rukopise cestopisu Martina Kabátníka (z doby okolo r. 1500); píše se tu *lechni, chlupi, chbitie* místo *lehni, hlúpý, hbitě*. Psaní *ch* dokazuje, že tu šlo o hlásku blízkou *ch*, tedy o *γ* (znělé *ch*). Ostatně dodnes se vyskytuje *γ* jako varianta *h* před znělými souhláskami v případech *teydy, Boydan* a jako výsledek asimilace *ch* v *abyγ byl*. Na počátku slov před souhláskami byla výslovnost *γ* nesnadná, a proto *γ* někdy zanikalo, srov. *gr'ek* > *γřek* > *Řek*; podobně *Řehoř* z *Gr'egor'* a *rafie* z lat. *graphium*; dále srov. lidové *řbet, řmí, říbě* atd. Změna *g* > *γ* > *h* se provedla ve všech případech, zasáhla slova domácí i stará přejatá slova jako *pohan* < *pogan* (v mladších přejetích po změně *g* > *γ* je *k*, srov. *Markéta, purkrabí*, později pak se *g* zachovává, srov. *groš, guma, Gustav, generál*). Zdá se však, že v jedné pozici se změna *g* > *γ* > *h* nepovedla nebo provedla jen částečně, a to ve skupení *zg*. Svědčila by pro to ta okolnost, že také *ždž* se zachovalo, srov. stč. *roždžie* (> *roždie*), *Ždžár* (> *Ždár*), *Drážďany* (> *Drážďany*). Staročeské kolísání *mez h* || *mezh*, *miezha* || *miezka, rózha* || *rózka* je dokladem toho, že ve skupině *zg* pronikla změna *g* > *γ* jen částečně nebo někdy nepronikla vůbec, srov. např. *mozg* > *mozk* (*mozku*) — *mozek*. Zachovaná skupina *zg* se po zániku *g* jako samostatného fonému ztotožnila se skupinou *sk*, z nářečních dokladů srov. např. prostějovská *mliška* < *m'izga*. Ve východnějších nářečích se *zg* zachovalo beze změny, srov. např. slavkovsko-bučovické přerovské, východomoravské a lašské *mizga*, lašské a východomoravské *mozg*, slovenské *mozg* || *modzog* a slovenské *rážga*. Obdobný vývoj ve skupinách *ždž* a *zg* vysvitne dobře z hláskového systému:

k	(zg)	cù	γ
č	(ždž)	š	ž

Nejde tedy v slovech *mizga*, *mozg* a *rážga* o přejetí z polštiny nebo o vliv maďarštiny, nýbrž o domácí jev, vyplývající z vnitřních zákonitostí hláskového vývoje.

Poznámka. V některých případech staročeského kolísání může jít o reflex praslovanského kolísání *zg* // *sk*, např. v slovech *vozhrývív* // *voskrývív*, *dřiezha* // *dřieska* atp. Tento fakt se ovšem nijak nedotýká našeho výkladu, že *zg* v slovech *mozg*, *mizga*, *rážga* je domácího původu (českého nebo slovenského).

LITERATURA. Gebauer, *Hist. mluv.* I, 456; Trávníček, *Hist. mluv.*, 122—124, 126—127; Komárek, *Hláskosloví*, 67—70; Stanislav, *Dejiny* I, 452—471; Pauliny, *Fonologický vývin*, 172—177; Lamprecht, *Vývoj hláskového systému*, 74—75; Krajčovič, *Zmena g > γ > h*, 341—357; Krajčovič, *Spoluhlásková skupina zg*, 514—516; S. Rospond, *Spirantyzacja g → h w języku staroczeskim*, *Studia linguistica in honorem Thaddei Lehr-Splawiński*, 1963, 489—498; É. Décaux, *Le passage de g à h et le groupe zg*, *RĚS XXXIV*, 46 n.; E. Pauliny, *Kronologii znelostnej neutralizácie v slovenčine a češtine*, *Studie ze slovanské jazykovědy* 1958, 7 n.

2. Asibilace u *t'*, *d'*, *r'* a vznik ř

U silněji palatalizovaných zubnic *t'*, *d'* se objevuje ve XIII. a XIV. stol. sykavkový šum a místo *t'*, *d'* tak vzniká *t's'*, *d'z'* (*c'*, *dz'*). Při rušení silnějšího artikulačního závěru se totiž utvořila úžina, v níž se artikulační proud třel a vznikala tak sykavka splývající s předchozí silněji palatalizovanou hláskou. O asibilaci svědčí staročeská grafika, např. *radosci*, *czychi*, *hnuczi* (*hnúti*), *dzyecze* (*dítě*), *dzyed*, *w fwich godzinach* atd. U *d'* byla asibilace slabší, proto bývá v grafice méně často označena. Obdobná situace byla, jak se zdá, i ve slovenštině a v polštině.

Poznámka. Asibilace se dodnes vyskytuje v lašských nářečích, srov. *c'icho*, *dz'edz'ina*, a byla dříve rozšířena i jinde, např. na jihozápadní Moravě. Rovněž ve slovenských nářečích je běžná. Je známa i z jiných slovanských jazyků; např. slabší asibilace je v ruské výslovnosti *t'*, *d'*, asibilace byla a je dosud v polštině, srov. polské *cicho* (*čícho*), *będziecie* (*będzące*), a v běloruštině.

Asibilace se objevuje i u měkkého *r'*, takže z něho vzniká během XIII. století ř. První doklady jsou z r. 1237 (*Lukohor fany*, *Or fchow*). Podstatou změny je vznik sykavkového šumu mezi jednotlivými kmity měkkého *r'*. V ř se mění každé *r'* (z praslovan. *rj*, z *r* před *i*, *ě*, *e*, *ä*, *o*).

Příklady změny:

<i>mor'e</i> — <i>moře</i>	<i>kur'ě</i> — <i>kuře</i>
<i>tr'i</i> — <i>tři</i>	<i>star'ec</i> — <i>stařec</i>
<i>r'ěka</i> — <i>řeka</i>	<i>tr'paslek</i> — <i>třpaslek</i>

Někdy vzniklo ř i ze spojení *r* plus *s*, srov. *oř* < *ors*, *kurfiřt*, *třtina*.

Sykavkovým šumem se sblížilo ř se sykavkami č, š, ž. S tím souvisí případy změny ř > ž, např. *žebro*, *žebřík*, a naopak ž (š) > ř, např. *krádeř*, *drúbeř*, *křtalt*.

V některých staročeských památkách se projevuje snaha odlišit znělé ř od ř neznelého; znělé ř se označuje rz, např. *dobrze, zwierzata*, neznelé ř r f, např. *pr fied, kr f wdu*. Zpravidla se však užívá zpřežky rz. Hus zavádí ř.

Územní rozsah. Změna zasáhla celé území českého jazyka a provedla se za obdobných podmínek i v polštině. Nenastala však ve slovenštině; tu měkké r' ztwardlo, takže *tr'i* > *tri*, *mor'e* > *more* atd. Touto změnou se celé slovenské území odlišilo od území jazyka českého (předcházející diferenciacní změny byly totiž omezeny převážně jen na středoslovenské území).

LITERATURA. Gebauer, *Hist. mluv.* I, 327—350, 388—391, 400—405; Trávníček, *Hist. mluv.*, 200—203; Komárek, *Hláskosloví*, 59—60, 106—108; Komárek, *K depalatalizaci*, 173—186; Stanislav, *Dejiny* I, 498—504; J. Vachek, *The Place of the Sound [ř] in the Structures of Slavonic Languages*, Sborník prací fil. fak. Brno, A 11, 1963, 81—92.

3. Hlavní historická depalatalizace neboli ztráta měkkostní korelace

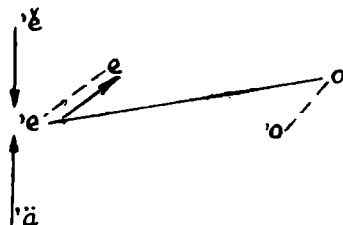
Po provedení přehlásky 'a > ě a započetí změny r' > ř dochází v češtině k depalatalizaci slabik p'e, b'e, m'e, v'e, s'e, z'e, c'e a na většině území i t'e, d'e, n'e, srov. *peče, bere, mete, veze, sedí, země, vaje* (o t'e, d'e, n'e viz dále). Tím se původní slabiky p'ě, b'ě, m'ě, v'ě, s'ě, z'ě, c'ě dostávají do korelace se slabikami *pe, be, me, ve, se, ze, ce*.

Graficky si můžeme vztahy pračeské a staročeské znázornit takto:

<i>p'ä</i>	<i>p'ě</i>	<i>p'e</i>	<i>p'i</i>	<i>p'u</i>	<i>p'</i>	}	<i>(p'a)</i>	<i>p'ě</i>	<i>p'i</i>	<i>p'u</i>	<i>(p')</i>
<i>po</i>	<i>pe</i>	<i>py</i>	<i>pu</i>	<i>po</i>	<i>p</i>	}	<i>pa</i>	<i>pe</i>	<i>py</i>	<i>pu</i>	<i>po</i>

V závorce uvedené staročeské p'a je p'a vzniklé analogií, jak to dosvědčují dodnes jihočeské příklady *holoubjata, pouppjata*, valaš. *hohúb'ata, p'atro*, hanácké *holóbjata, póppjata* (místy i *pjatro*) atd. V závorce je uvedeno proto, že nebylo rozšířeno na celém území, nýbrž jen v jihozápadní polovině Čech a na větší části Moravy. Je doloženo i staročeskými doklady, srov. *suiatemu*. Měkká retnice se tu mohla rozšířit z ostatních tvarů téhož slova, srov. *hohúb'ě, na p'ěťřě, sv'ět'iej, o sv'ět'iem, sv'ět'í*. Valaškému v'adne pak odpovídá stč. *vědne* (< v'ědn'e).

Otázkou ovšem zůstává, proč k depalatalizaci v slabikách p'e, b'e atd. došlo. Snad tu dala podnět asymetričnost vokalického systému a s tím souvisící potřeba lépe systémově začlenit ě a zároveň i s ním splývající 'ä. Srov. již uvedené schéma:

Je možné, že tu zároveň působilo i morfologické střídání, srov. *metu* (s depalatalizací před tvrdým *r*) — *m'et'eš*. Počátky této depalatalizace mohou proto být již starší (po provedení první fáze přehlásky, tj. 'a > 'ä); její dokončení je však nutno klást až po započetí změny *r' > ř*, neboť v *ře* se mění i *r'e*, jak bylo již připomenuto.

Z našich výkladů vyplývá, že protiklad *pe* — *p'ě* je nutno hodnotit jako *pe* — *p'e*, jak jsme ukázali již při výkladech vokalického systému. To platí o všech uvedených souhláskách včetně *c'*. U *c'* totiž vznikla již pračeskými depalatalizacemi tvrdá varianta *c*, srov. *Váceslav, svacený, vzácny*, a ta se v době všeobecné depalatalizace před *e* mohla hodnotit stejně jako ostatní sykavky. Považujeme-li protiklad tradičně psaný *se* — *sě* za *se* — *s'e*, lze stejně tak i *ce* — *čě* hodnotit jako *ce* — *c'e*, např. *svacena* — *c'ena* (*čěna*), *dcera* — *c'esta* (*čěsta*), *lice* (nom.) — *lic'e* (gen.).

Podobně by bylo možno interpretovat i opozici dosud běžně psanou *še* — *šě*, *že* — *žě* atd. jako *še* — *š'e*, *že* — *ž'e*, *če* — *č'e*, *ře* — *ř'e*. Střídání *sadu* — *s'edeš* (v běžné transkripci *sadu* — *sědeš*) by odpovídalo *žasnú* — *ž'esneš* (v běžné transkripci *žasnú* — *žěsneš*). Protiklad *š* — *š'*, *ž* — *ž'* atd. by se ovšem realizoval jen před *e*, srov. *náše* (neutr.) — *náš'e* (fem.), *lože* (nom.) — *lož'e* (gen.), *moře* (nom.) — *moř'e* (gen.) atp. Takové případy nejsou nijakou zvláštností (Komárek např. dokládá fonologickou platnost *ä* jen pozicí před *k*, ve všech ostatních případech by bylo *ä* jen přední variantou *a-ovou*). Celková distribuce *š* — *š'* je patrna z tohoto schématu:

$$\begin{array}{cccc} \text{š'e} & \text{š'o} & \text{š'i} & \text{š'u} \\ \text{ša} & \text{še} & & \end{array}$$

Vidíme, že před *a* je jen nepalatalizovaná (jako u sykavek ostrých v *sadu*), před *u*, *i* a také před *o* je jen palatalizovaná a před *e* se projevuje, jak bylo již řečeno, protiklad palatalizovaná — nepalatalizovaná.

Obdobná situace jako u sykavek tupých je u *j*. Třeba při této příležitosti poznamenat, že palatalizované hlásky se liší od nepalatalizovaných po akustické stránce zvýšeným tónem (v ruštině proto název „*dieznyje*“, tj. „*křížkované*“). Zřetelně vyšší tón má dodnes *j* před vysokými hláskami, zejména před *i*, srov. novočes. *píji* a *hajá*. Na základě tohoto tónového rozdílu (*s* přihlédnutím i k přechodovým složkám, které byly u všech palatalizovaných hlásek) se mohly do protikladu palatalizovaných (tónově zvýšených) a nepalatalizovaných (tónově nezvýšených) fonémů dočasně zařadit i obě podoby *j-ové*. Jejich distribuce by byla obdobná jako u sykavek tupých:

$$\begin{array}{cccc} \text{j'e} & \text{j'o} & \text{j'i} & \text{j'u} \\ \text{ja} & \text{je} & & \end{array}$$

Příklady střídání *Jan* — *J'ene* (běžně *Jan* — *Jěne*) jsou obdobné jako *sadu* *s'edeš* a *žasnú* — *ž'esneš*. Mohly proto k tomuto chápání přispět i důvody morfolo- gické, srov. *oje* (nom.) — *oj'e* (gen.) jako *srdce* — *srde'e*. Že však protiklad *je* — *j'e* byl po fonetické stránce nejlabilnější, vyplývá z faktu, že byl nejdříve odstraněn, nikoliv ovšem v době pračeské, nýbrž v průběhu XIV. století.

Opozici *j — j'* je však možno fonologicky interpretovat jako opozici neslabičného *ǰ* a plně konsonantického, tónově zvýšeného *j*. Protiklad slabik *je — j'e* (tradičně *je — jě*) by pak byl vlastně protikladem *ǰe — j'e*. Obdobně řeší Trubeckoj protiklad dvojího *ja* v slovech *jaje* a *žaja* (*ǰa* v *jaje* a *ja* v *žaja*). Toto pojetí nemění nic na vývojových tendencích, které byly obdobné jako u ostatních konsonantů. V jádru našeho území obě podoby splývají v jedno *j* (i když foneticky značně různě realizované), v některých dialektech pak v *ǰ*, což je varianta *i*. Tak tomu je např. v některých východomoravských nářečích. Nevyskytuje se tam totiž mimo hiát spojení *jǰi*, srov. *iskra*, *inači*, *Iřik*, *Irásek* (a někdy dokonce i *zaic*, *kraic*, příp. *zaǰc*, *kraǰc*), což je důkazem toho, že *j* jako samostatný foném tam neexistuje (čili jde jen o *ǰ*).

Zbývá nám ještě promluvit o palatalizovaných zubnicích. Tu byla situace obdobná jako u retnic nebo u sykavek ostrých. Zmiňujeme se však o nich zvlášť jen proto, že tu byly diference v územním rozsahu depalatalizace. Depalatalizace *n'ebud'et'e > nebudete* se totiž neprovedla na území severovýchodní Moravy (oblast dnešních dialektů slezskomoravských neboli lašských), takže tu nyní máme *nebudete* (jižní neboli štrambersko-frenštátská skupina), *nebudz'ec'e* (ostravská skupina), příp. *nebudž'ec'e* (opavská skupina). Na ostatním území se depalatalizace provedla, takže máme *nebudete*, *teta*, *nese*, *vede*, *den*. Depalatalizace je i v jižní části západní slovenštiny, na ostatním Slovensku je však *nebudete*, příp. *nebulz'ec'e*, *budzece* atd. Před pův. *i*, *ě* byla palatalizovanost zubnic větší, takže se u *ť*, *ď* objevuje asibilace, jak bylo již připomenuto dříve. Kdybychom chtěli tuto silnější palatalizovanost, která vedla později k přehodnocení v plně palatály, i graficky naznačit, mohli bychom užít znaků *ť'*, *ď'*, *ň'*.

Vývoj *ť'*, *ď'*, *ň'* lze si představit takto:

$$\begin{array}{l} t'ä > t'ě \quad | \quad t'e \ t'i \ t'u \quad t' > t'a \ t'e \ t'i \ t'u^* \quad (t') \\ ta \quad \quad \quad \blacktriangledown \quad te \ ty \ tu \ to \ t > ta \ te \ ty \ tu \ to \ t \end{array}$$

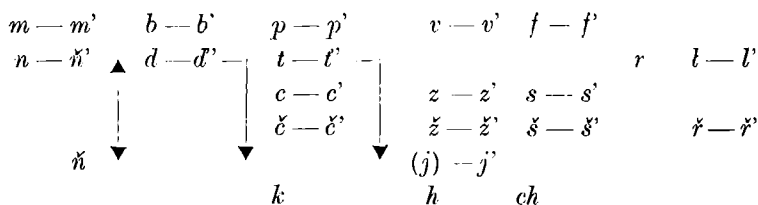
Na severovýchodní Moravě místo splynutí *t'e > te* došlo k splynutí *t'e* s *t'ě*, jak bylo řečeno výše. Je tu týž systém, ale jiné rozdělení slabik *te — t'e*. Nové *t'a* vzniklo analogicky v případech *koť'ata*, *hád'ata*, *káň'ata* podle singuláru, a to na celém území českého jazyka. Fonologicky je ovšem třeba v době plné rozvinutosti měkkostní korelace silněji palatalizované *ť'*, *ď'*, *ň'* hodnotit jako *ť*, *ď*, *ň*; jejich fonetický charakter jim však v době zanikání měkkostní korelace umožnil přehodnocení na samostatnou palatální řadu. Snad k tomu přispělo i splynutí pův. *ň* s *ň'*.

Poznámka. Po depalatalizaci *n'e > ne* se původní *n'ě* změnilo podle našeho výkladu v silněji palatalizované *ň'e* (pod. jako *t'ě* v *t'e*) a splynulo tak s původním *ňě*, které rovněž znělo *ň'e*; tedy *n'ěmý* dalo *ň'emý* a jeho slabika *ň'e* zněla pak stejně jako *ň'e* v slově *vón'ě* (< *vóně* < psl. *vonja*); podobně *ň'i* (< *n'i*) znělo stejně jako *ň'i* v slově *ň'iva* (< psl. *njiva*). Je tu obdobný vývoj jako v ruštině, kde rovněž splývají

* Slabika *t'u* se kromě onomatopoi nevyskytuje, je však dlouhé *t'ú*, např. v instr. *košť'ú dlaň'ú* atp.

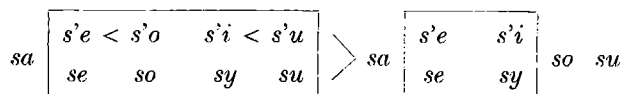
původní \check{n} ($< n_j$) a n' . Na rozdíl od ruštiny však v češtině zůstalo, jak se zdá, dočasně zachováno $\check{n}e$, srov. *k němu* (psáno *k nemu*), *raňen* (psáno *ranen*). Bylo tedy po jistou dobu vedle $n - \check{n}'$ (které byly v protikladu nepalatalizovaná — palatalizovaná, nediezní — diezní) i \check{n} . V době postupného přehodnocování silněji palatalizované řady t' , d' , \check{n}' v samostatnou palatální řadu začínají splývat i slabiky $\check{n}'e$ a $\check{n}e$. Vzájemný poměr $n - \check{n}'$ a \check{n} je patrný i z následujícího schématu. Uznáváme tedy, stejně jako Komárek $n - \check{n}' : \check{n}$ (u Komárka $n - n' : \check{n}$), lišíme se jen v distribuci těchto hlásek. Na rozdíl od Komárka však uznáváme jen $t - t'$ a $d - d'$ (u Komárka $t - t' : t, d - d' : d$), neboť se domníváme, že při vzniku typu *vrat* z *vratí* bylo pův. koncové t' (*kost'* $>$ *kost*) již depalatalizováno, a pokud tomu tak nebylo (např. na východní Moravě), splynulo s t' .

Celý konsonantický systém je možno si po depalatalizaci konsonantů před e a začlenění \check{e} jako přední varianty e -ové představit asi takto:

Bez korelace je v tomto systému r ; je to v souladu s tím, že bylo v protikladu se sonantním r , srov. *drž'el'i* a *drž'el'i*.*) Rovněž k , h , ch byly bez korelace. U $l - l'$ došlo k přehodnocení vzájemného vztahu. Příznakovým členem se nakonec stalo l tvrdé (už v době Husovy pravopisné reformy). Počátek k tomu byl dán ztrátou palatalizovanosti před e , tedy změnou $l'e > le$ ($l\check{e} > le$). Slabiky $l'e - le$ byly od sebe dostatečně odlišeny (a pro trojí vztah $l'e - le - l'e$ nebylo v systému místo). Změna $l'\check{e} > le$ ($l\check{e} > le$) je dosti starobylá; vznikla, jak se zdá, již v době přehlásky $'a > \check{e}$ a je patrně současná s počátkem depalatalizace konsonantů před e a pevnějším začleňováním \check{e} do systému hlásek. Máme proto ve staré češtině *les*, *levý*, *míle*, nikoliv *l'es* (*l\check{e}s*), *l'evý* (*l\check{e}vý*), *míle* (*mí\check{l}ě*). O fonologické interpretaci dvojice $(j) - j'$ bylo pojednáno již výše.

Přehláskami $'u > i$, $'o > e$ ($'o > \check{e}$) se zmenšil počet slabik, v nichž se protiklad palatalizovaná — nepalatalní mohl realizovat. Ukážeme si to na sykavkách ostrých

Poznámka. Slabiky $s'o$, $z'o$ se nevyskytují, vyskytuje se však $c'o$, k němuž se tvrdý protějšek co dotvořil z $\check{c}so$, takže u c máme dvě dvojice $ce - c'e$, $co - c'o$.

*) *drž'el'i* „třásti se“, srov. rus. *drožat*, *drž'el'i* „držeti“, srov. rus. *deržat'*.

Slabika *s'u* se pak vyskytuje v zájmenných tvarech *s'u*, *s'ú* a dále u substantiv *i*-kmenových a *ijo*-kmenových, srov. *hus'ú*, *haluz'ú*, a v slově *l'is'úc*.

Omezení korelace jen na slabiky s předními samohláskami *s'i* — *sy*, *s'e* — *se* bylo vnitřním předpokladem k rozkladu korelace, tedy k depalatalizaci, např. *s'eno* > *seno*, *s'em* > *sem*, *skrže* > *skrze*, *na voz'e* > *na voze*, *c'ena* > *cena*, *c'esta* > *cesta*; *s'ivý* > *syvý*, *s'íla* > *sýla*, *z'íma* > *zymá*, *c'iz'í* > *cyzý*.

Graficky si můžeme celý proces znázornit takto:

$$\begin{matrix} sa & s'e & s'i & & \\ & \downarrow & \downarrow & & \\ & se & sy & so\ su & > sa\ se\ sy\ so\ su \end{matrix}$$

Obdobně došlo k depalatalizaci *i* u sykavek tupých:

$$\begin{matrix} & š'e & š'i & & \\ & \downarrow & \downarrow & & \\ ša & še & & & > ša\ še\ šy \end{matrix}$$

Můžeme uvést tyto příklady změny: *duš'e* > *duše*, *náš'e* > *naše*, *muž'e* (gen. sg.) > *muže*, *kl'úč'e* > *klíče*, *hoř'e* (gen. sg.) > *hoře*; rovněž staročeské psaní *čy*, *šy*, *žy*, *řy* svědčí o této depalatalizaci, srov. *duffy*, *cy fařy*, *račyl*, *včyiniti*, *kniežy*, *hřych* atd. Potvrzuje to i Blahoslav a svědčí o tom i hanácké *če*, *še*, *že*, *ře* (o tom viz dále) a slezskomoravské (lašské) *čy*, *šy*, *žy*, *řy*. Zdá se však, že na části území zůstal po sykvkách tupých měkkší odstín *i*-ový, takže došlo jen k splynutí *š'e* a *še*. Ovšem i tím byla korelace odstraněna, srov. *ša*, *še*, *ši*. Tak se vyřešila i situace u *j*, takže vzniklo *ja*, *je*, *ji* ač nechybějí ani staročeské doklady na *gy*. V jihozápadních Čechách se vztah *še* — *š'e* vyřešil tak, že depalatalizované *še* splyvá s depalatalizovaným *ša*, kdežto *š'e* dává *še*. srov. *fčala*, *sršán*, *břasa* atd. Obdobně tu splyvá *je* s *ja*, srov. *jahla*.

Splynutí *š'e* a *še*, tj. odstranění měkkostní korelace u sykavek tupých, bylo provedeno ještě o něco dříve než u sykavek ostrých, neboť tu byla opozice omezena jen na jeden pár (*še* — *š'e*). Obdobně tomu bylo i u páru *je* — *j'e* (či vlastně *je* — *j'e*), kde k tomu přistoupily i důvody čistě fonetické. Tyto tendence se mohly ovšem plně uplatnit a dovršit až po provedení přehlásek 'u > i, 'o > 'e, tj. v poslední třetině XIV. století. V některých rukopisech je však rozlišování slabik *še* — *š'e* (*še* — *šě*) a *se* — *s'e* (*se* — *sě*) dosvědčeno i z počátku XV. století.

Depalatalizace typu *s'e* > *se* (*sě* > *se*) a *š'e* > *še* (*šě* > *še*) bývá označována jako tzv. ztráta jotace. Vychází se tu z diftongické výslovnosti *ě* [*ie*] a předpokládá se zánik prvního komponentu diftongu *ie*, totiž *i* (jota), proto ztráta jotace; tedy *sěno* (fonet. *sieno*) > *seno*, *dušě* (*dušie*) > *duše*. Psaní *cy*, *sy*, *zy*, *čy*, *šy*, *řy* se pak pokládá za zvláštní změnu *i* > *y* po sykkvkách. My jsme obě tyto změny v duchu vývoje celého fonologického systému spojili a považujeme je za projev téhož procesu depalatalizace, který vedl k zániku měkkostní korelace. Ztrátu jotace (a stejně tak i změnu *i* > *y*) tím jako samostatnou změnu škrtneme. Tím ovšem nijak nepopíráme přechodové složky mezi konsonantem a vokálem (např. možnou výslovnost *s'ieno* // *s'eno*); ba právě naopak — rozvinutím jotace a labilizace, což jsou paralelní změny, vykládáme vznik *ie* a *uo*.

Depalatalizace sykavek ostrých nenastala na okrajovém území slezskomoravském (lašském) na Opavsku a Ostravsku, srov. ostravské a okrajové opavské *s'eno, na voz'e, s'ivy, z'ima, hus'ata, hus', hatuz'*. Tu se provedla depalatalizace jen u *c*, srov. *cesta, cena*, což bylo podmíněno vznikem nového *c', dz', z t', d'*, srov. *c'etka, mac'e, dz'edz'ina*. Spolu s *c* ztvrdlo i *dz*, zachované v morfologických typech *sadzac', zachladzeny*, a z *z* tohoto *dz* pocházející, srov. *meza, saze*. Je tedy na Ostravsku dodnes zachována korelace u sykavek ostrých, srov. *s — s', z — z', c — c', (dz) — dz'*. Stopy delšího zachování *s', z'* máme i v jižních Čechách, srov. *hrožl, vožl, neježdil, neblázňil, vohlašl, nemyšlil, puštl, prožba, řežba, šahat*; zachované *s', z'* v uvedených případech splynulo po zániku *s', z'* v jiných pozicích se *š, ž*. O původní měkkosti sykavek svědčí i jejich disimilace, srov. *přes z'imu > přez' z'imu > přej z'imu > přej zimu*. Jev se potom rozšířil analogií i do jiných pozic.

U retnic trval proces přehodnocování měkkostních vztahů déle a měl rovněž i své místní způsoby řešení. Na té části území, kde vzniklo analogické *p'a* (jihozápadní Čechy a značná část Moravy), byl značně zpomalen. Je tu obdoba s jazyky, v nichž se provedly dispalatalizace *'e > 'o, 'ě > 'a* (v ruštině i změna $\xi > \ddot{a} > 'a$) a v nichž palatalizované konsonanty byly i před zadními vokály, srov. pol. *postaw'ony, v'ara*, bulh. *b'al*, ruské *v'oz, m'aso*. Na území tzv. valašských nářečí zůstal protiklad dodnes zachován ve třech dvojicích:

<i>p'a</i>	<i>p'e</i>	<i>p'i</i>
<i>pa</i>	<i>pe</i>	<i>py</i>

Srov. *p'atro — patřý, b'it — byl, m'et — meť* atd. V morfologických typech je palatalizovaná i před *ú*, srov. *ve vřb'ú — vrbu*. V slezskomoravských (lašských) nářečích byl protiklad palatalizovaných a nepalatalizovaných retnic rovněž déle zachován, došlo však v průběhu vývoje k zesílení přechodových složek, takže *p'e* se měnilo v *p'ie > pje (> pje)* a *p'a* v *p'ia > pja (> pja)*, srov. *pjena, hřybjata*. Naproti tomu *p'i* jen na malé části jihozápadního Opavska přešlo v *p'ii > pji > pjy*, srov. *pjyvo, objyle, střevjyky*, jinde se udrželo; ovšem se zřením k zrušení protikladu v ostatních pozicích je třeba *p'* před *i* považovat nyní jen za variantu tvrdého *p*. Obdobný vývoj jako ve slezskomoravských (lašských) nářečích nastal i v jihozápadních Čechách, kde se korelace rovněž déle zachovala; *p'a* tu přešlo v *p'ia > pja > pja (poupjata)*, *p'e* v *p'ie > pje > pje (pjena, mjesto)* a *p'i* se dílem zachovalo (*p'ivo, b'ič*), dílem rovněž rozložilo (*pjivo, bjič, mjilej*). Stopy rozložených měkkých retnic máme i z jiných úseků našeho národního jazyka, srov. zábržské *pjisše* (z nejzazšího severu hanáckého území), spálovské *objyle, střevjyky* (na sever od Hranic) navazující na obdobný jev na jihozápadním Opavsku, středomoravské (hanácké) *pópjata, holóbjata* a místy i *pjatro* atd.

V severovýchodních Čechách, kde se analogické *p'a* nevytvořilo a zůstaly jen dvě dvojice (*pe — p'e, py — p'i*), se *p'e* v dalším vývoji depalatalizovalo, srov. *det, bežet, međenej, veđet* (dříve i *pena*) atd. Ve středních Čechách. ležících na

rozhraní obou typů, přechodové složky mezi palatalizovaným konsonantem a *e* rovněž zesílily a vydělily se v samostatný *i*-ový zvuk, který se ovšem dlouho mohl považovat za součást měkké retnice; tedy *p'e* se mění v *p'ie* a to dále v *pje* a *pje*, jak bylo uvedeno již výše, srov. *pjena*, *bježet*, *vjedet* atd. V dvojici *p'i* — *py* se vztah přehodnotil tak, že se protiklad *i* — *y* dočasně fonologizoval a *p'* se mohlo chápat jako přední varianta tvrdého *p* před *i*, pokud se ovšem *p'* v této pozici zachovalo.

V důsledku naznačeného vývoje měkké retnice téměř na celém území (s výjimkou Valašska) jako samostatné fonémy zanikají. Tak je tomu, jak jsme viděli, i na území slezskomoravských nářečí, srov. *do bjela* a *objela*, *vjedz'et* a *vjet*; stejné znění slabik *b'e* i *bje*, *v'e* i *vje* ukazuje zřetelně na to, že tu jde o dvoufonémové (bifonematické) spojení retnice s *j* (příp. s *ǰ*) jako ve spisovném *vjeda* (*věda*) a *vjel*.

V slabikách dlouhých se vydělily přechodové složky nejen po retnicích, nýbrž i po jiných konsonantech, srov. nejen *v'era* > *v'iera* > *viera*, pod. *m'era* > *miera*, *b'elý* > *bielý*, ale i *voz'é* > *vozie*, *sáz'é* > *sázie*, *s'ěň* > *sieň*, *styš'é* > *styšie*, *lež'é* > *lezie*, *stoj'é* > *stojie* atd., nikoliv však u *lé*, neboť tu palatalizované *l'* nebylo.

Podobně jako se před *'e* u měkkých konsonantů vydělila *jotace* (*ǰ*-ový prvek), došlo u tvrdých konsonantů před *ó* k vydělení labializace (*u*-ového prvku), srov. *kóň* > *kʷóň* > *kuóň*, *bóh* > *bʷóh* > *buóh*, *dól* > *duól* > *duól* atd. U krátkého *o* byla přechodová *u*-ová složka slabší a zůstalo jen při náběhu k této změně; srov. stč. psaní *buoha*, *kuostel* atp. Změna se však nakonec nerozvinula a krátké *o* zůstalo beze změny. V dlouhých slabikách však dochází v důsledku vydělení *ǰ*-ových a *u*-ových přechodových elementů k vytvoření diftongů *ie* a *uo* (*o* tom viz dále).

Všimněme si nyní ještě zubnic. Tu zůstaly po provedení přehlásek *'u* > *'i*, *'o* > *'e* tři dvojice:

<i>t'a</i>	<i>t'e</i>	<i>t'i</i>
<i>ta</i>	<i>te</i>	<i>ty</i>

Ty se na těch částech našeho jazykového území, kde měkkostní korelace v jiných pozicích (např. u retnic v jižních Čechách) ještě trvala, mohly stále chápat jako *t'*, *d'*, *n'* a možná někde i tak vyslovovat, jak ukazuje chodské *vostan*, *stupen*, *pod*, *propušt* vzniklé z (*v*)*ostan'*, *stupen'*, *pojď'*, *propušt'*. Na těch částech pak, kde došlo k jejímu zrušení, ať už v důsledku depalatalizace, nebo přehodnocení vzájemného poměru konsonantů a vokálů, se začlenily do systému jako samostatná palatální řada. Možnost dvojího chápání této řady je dána na Valašsku (v důsledku zachování měkkosti retnic) a na Ostravsku. Tu dokonce mírně asibilované *c'* (vzniklé z *t'*) je ve dvojím vztahu, a to k *c* a *t*. Vztah k *c* vyplývá z prostého systémového seřazení dvojic; kde je *c* — *c'*, je i *s* — *s'*, *z* — *z'*, kde není *s* — *s'*, není ani asibilace u *t*, srov. ostravské *mac'e*, *dac'*, *dz'ec'i*, *s'eno*, *z'ima*, ale štrambersko-frenštátské *mate*, *dat*, *seno*, *zyma*.

Graficky vypadá korelace na Ostravsku takto:

s — *s'*, *z* — *z'*, *c* — *c'*, (*dz*) — *dz'*

Vztah k *t* pak vyplývá z morfoložických alternací *t — c' d — dz'* (*kat — kac'í, had — hadz'í*) a dále z vývojových tendencí v době nejnovější, kdy *c', dz'* je nahra- zováno *t, d'*.

V předcházejících výkladech jsme uvedli příklady na zánik měkkých souhlásek uvnitř slova. Depalatalizace ovšem nastávala i na konci slova. Tak starší *holub', otep', obuv', krev', kmet', p'ět', kost', host', kámen', řem'en', den', hus', hatuz'* se změnily v *holub, otep, obuv, krev, kmet, pět, kost, host, kámen, řemen, den, hus, haluz*. Takový je asi stav v západních nářečích českého jazyka a v novočeském spisovném jazyce. Nářeční difference jsou ve středních za *t', n'*; ve většině nářečí je za ně *t, n*, srov. *kost, kámen, den*, ve východnějších nářečích jsou však za ně palatály *t, ň, kost, kameň, deň*. Uplatnil se tu vliv ostatních pádů (podle *kosti* i *kost*) i morfoložického zařazení slov (např. slovo *kámen* se zařadilo k měkkému typu a v nářečích bez přehlásky má v gen. *kameňa*, tedy i nom. zní *kameň*). Za *d'* je i v západních nářečích a ve spisovném jazyce nyní *d'*, srov. *odpověď, čeled, zeď, zpověď* (vzniklé podle ostatních pádů), ve starším jazyce však tu bylo (a dodnes je místy i v západ. nářečích) *d*, srov. *odpověď, čeled, zeď* atd. Ve staré češtině se koncové palatalizované, u nichž docházelo k depalatalizaci, píší jako tvrdé, srov. *kost, kmet, zeď, dan*. Týká se to i měkkých retnic, srov. *črv, holub, otep, krev* (jediné dva doklady „*gsa chudym'*“ a „*gmenem'*“ jsou v pozdním rukopise z r. 1520 a nelze z nich nic usuzovat). Měkké retnice se nyní nikde na konci slova nevyskytují (ani tam ne, kde jsou samostatnými fonémy uvnitř slova). Změkčené *s', z'* pak se na konci slova zachovaly na té části lašského území, kde jsou i uvnitř slova a kde se vyskytuje i *c', dz'* (z pův. *t, d'*), srov. *hus', hatuz', kos'c', meilvjedz'*. Tu jsou i uvnitř slova, srov. *proz'ba, hroz'ba, c'ma (tma), dz'bac' (ďbat'), svadz'ba (svaď'ba)*; pod. je tomu i s *ň*, srov. *haňba* a místy i *hoňba* (jde o případy, kde nenastala předhistorická depalatalizace). Tyto příklady uvnitř slova svědčí o tom, že ve východní části území nejde všude o analogii (jako v případě *zeď* podle *zďi*), nýbrž o fonetické zachování měkkosti.

Doklady *svajba, haňba* zasahují daleko do hanáckého území (až na Prostějovsko). Svědčí to o správnosti Havránkovy teze, že směrem k severovýchodu na našem území palatalizace přibývá.

Ještě bychom se měli vrátit k původní dvojici *l — l'*. Řekli jsme již, že tu došlo k přehodnocení v tom smyslu, že příznakovým členem se pro svůj fonetický charakter stalo *l* tvrdé, jak je to vlastně potvrzeno i Husovým označováním, dále pak vztahem *le — le* (nikoliv *l'e*). Husovým svědectvím máme také doloženo zanedbání obojího *l* v pražské výslovnosti, tedy počátek mizení rozdílu mezi oběma *l* ve středočeském centru. Na ostatním území toto splývání nastalo o něco později. Zdá se však, že v XVI. stol. bylo splynutí obojího *l* na větší části území dokončeno. Na okrajích se však rozdíl udržel déle a trvá na východě dodnes, srov. východomor. *lež — lež!', jedta — jedla*, dále *kobyta, byla, košula, cebula* atd. Rovněž ve slovenštině je dvojí *l*, nikoliv však zpravidla *l — l'* (*l'*) jako v našich nářečích, nýbrž *l — l'*.

Se silnou palatalizací souvisí jak již připomenuté *bjič, pjivo* (ale i *pjena, objed*),

tak i případy anteponovaného (předsunutého) *j*, srov. jihozápadočeské *ajt, tejd, votamtujd, plajte*; západoopavské *dejevjet, sejdž'eč', lejž'eč'*; kladské *nejňi, sejdej, léjželi* atp. Tvary množ. čísla *plajte, chojte* se však vyskytují nejen na českém jihozápadě, nýbrž i na vlastním jihočeském území. Tu se zařazují do jihočeské disimilace zubnic a sykavek, tedy *plajte < platte, voj tech čas < vot t'ech* (a to od *tech*), *přej zimu < přez z'imu < přes z'imu*. Svým vznikem však i tyto jevy souvisí s původní měkkostí souhlásek a s jejím rozkladem, jak svědčí staročeské doklady *rojžehá, najslajši* aj. Podle dokladů s měkkými zubnicemi jako *uj si, učeť se*, které se mohly interpretovat jako disimilace dvou za sebou následujících zubnic (*učeš se > učeť se*), se *j* rozšířilo analogicky i do skupin tvrdých zubnic, srov. *bej zubú, přej dúm, bej sebe, voj toho*.

Shrneme-li naše výklady, můžeme říci, že ve XIII. a XIV. století (s dozníváním ve stol. XV.) probíhaly rozsáhlé depalatalizační procesy, jejichž konečným výsledkem byla likvidace měkkostní korelace souhláskové. Jako první fáze proběhlo ztvrdnutí palatalizovaných retnic a sykavek před *e*, a to jednotně na celém území našeho jazyka včetně nářečí slezskomoravských (lašských); ztvrdnutí palatalizovaných zubnic v slabikách *t'e, d'e, n'e* (*n'ebud'et'e > nebudete*) se však neprovedlo na okrajovém území slezskomoravském (lašském) a v sousední slovenštině (s výjimkou jihozápadní části západoslovenského území). Příčinou této depalatalizace před *e* bylo patrně morfologické střídání již dříve depalatalizovaných a palatalizovaných slabik (srov. *metu — m'et'eš*) a dále asymetričnost vokálního systému (potřeba lépe začlenit *ě* a *ä* s ním splývající). Tato první fáze depalatalizace, jejímž důsledkem bylo začlenění *ě* do systému jako přední varianty *e*-ové, znamená vlastně rozvinutí měkkostní korelace o další páry (*c — c', š — š'* atd.), jak bylo uvedeno výše. Takto široce rozvinutá měkkostní korelace však neměla dlouhého trvání. Silně palatalizované konsonaty byly příčinou značné asimilace zadních vokálů k předcházejícím konsonantům (srov. *'u > 'ü, 'o > 'ö*), jejímž důsledkem bylo nahrazení těchto vokálů vokály předními (*ü > i, ö > e*). Tím byla korelace omezena jen na pozici před předními vokály a nastává její rozklad (projevující se v grafice jako tzv. ztráta jotace a změna *i > y* po depalatalizovaných konsonantech). Tento depalatalizační proces nastal nejdříve u sykavek tupých a ostrých a později i u retnic (u nichž měl ovšem specifický průběh, měkká retnice se totiž většinou rozložila na retnici a *ž*-ový prvek); řada *l', d', n'*, tvořící původně korelaci s *t, d, n*, se přehodnotila v samostatnou palatální radu, která je sice rovněž ve vztahu k *t, d, n*, nejde tu však již o privativní vztah palatalizovanosti — nepalatalizovanosti (v akustické terminologii „dieznosti“ — „nedieznosti“ či „durovosti“ — „nedurovosti“), nýbrž o vztah dvou samostatných lokalizačních řad (řady dentální a palatální). Výsledkem všech těchto procesů je dnešní stav, výrazně se odlišující od stavu v polštině, v níž měkkostní vztahy dosud do jisté míry existují, ač ne v té vyhraněné podobě jako v ruštině (srov. např. i v polštině rozklad této korelace projevující se v nářečních jevech jako *bjić, bzić* atp.). Jen na okrajích našeho území se udržely jako archaismus stopy staré měkkosti retnic (nikde však před *e!*); na Valašsku měkké retnice dokonce

dodnes vytvářejí korelaci. Není však tomu tak v slezskomoravských (lašských) nářečích. Tu se — ovšem s výjimkou jižní, frenštátsko-štramberské skupiny — uchovávaly jako archaismus jen změkčené *s'*, *z'*, *c'*, *dz'* (se slabou asibilací jako ve staré češtině). Že tu jde opravdu o archaismus, svědčí vývoj v centru opavských nářečí, v nichž došlo později k splynutí řady *s'*, *z'*, *c'*, *dz'* s řadou *š*, *ž*, *č* (srov. *s'ivy*, *z'ima hus'ata*, *c'icho* > *š'yvy*, *ž'yma*, *huš'ata*, *č'ycho* stejně jako *š'yła*, *ž'yto*, *š'aty*, *č'ysty*), a tedy k odstranění i tohoto posledního zbytku měkkostní korelace. Dvojice *l* — *l* se udržela i ve východomoravských a slezskomoravských nářečích, ale tu již většinou nejde o korelaci měkkosti, nýbrž o obdobný vztah jako mezi českým *n* — *ň*, *d* — *ď*, *t* — *ť*.

Postupné odstraňování měkkostní korelace se projevilo i v systému samohlásek. Vydělováním jotace a labializace vznikly diftongy *iê* a *uo*, depalatalizací retnic a přehodnocením vzájemného poměru v dvojicích typu *b'i* — *by* došlo k fonologizaci *y*. Ještě na jeden možný důsledek je třeba poukázat. Je zajímavé, že na té části území, na níž se déle zachovaly měkkostní vztahy, nedochází k diftongizaci *y* (nebo k ní dochází se zpožděním) a naopak maximální diftongizace je na tom úseku, kde došlo k depalatalizaci největší (vých. Čechy). Dvojice *b'i* — *by* se buď zachovala (na Valašsku a patrně i dosti dlouho na slezskomoravském území, foneticky vlastně dodnes), nebo tu došlo k posunu směrem k vydělení jotace *bji* — *bi*, nebo na druhé straně k zvýraznění *y*. To nastalo u dlouhých na větší části území, srov. *b'i* — *bý* > *bí* — *bji* (> *běi*), u krátkých na značné části středomoravského (hanáckého) území srov. *b'i* — *by* > *bi* — *bý* (> *bě*). Tak i významné procesy v systému vokalickém mají vlastně své první kořeny ve ztrátě měkkostní korelace.

Poznámka ke grafice. Pro přepis staročeských textů se ustálila jistá grafika, např. píšeme *bi* — *by*, *si* — *sy*, *li* — *ly*, a nikoliv *b'i* — *by*, *s'i* — *sy*, *l'i* — *ly*. Přidržíme se této běžné grafiky v uvedených případech i v případech *bě* — *be*, *se* — *se*, *še* — *še* atp. (fonologicky podle nás *b'e* — *be*, *s'e* — *se*, *š'e* — *še*), pokud nám ovšem nejde o vlastní výklad těchto jevů; píšeme tedy *sivý*, *sěno*, *byla* atd. a nikoliv *s'ivý*, *s'eno*, *byla*.

LITERATURA. Gebauer. *Hist. mluv.* I, 353—365; Trávníček, *Hist. mluv.*, 199—205; Komárek, *Hláskosloví*, 123—125; Havránek, *Nářečí*, 99, 153 n., 116 n., 184 n.; Lamprecht, *Sur le développement*, 115—124; Lamprecht, *Nový pohled*, 97—103; Lamprecht, *Ještě k měkkostní korelaci*, 97—100; F. Cuřin, *Studie z historické dialektologie a toponomastiky Čech*, Praha 1967.

4. Výslovnost staročeského *v* (*w*)

Staročeské *v* bylo hláskou obouretnou, bilabiální [*w*]. Souvisí to s jeho původem z indoevropského *u*. Bilabiální charakter je dosvědčen staročeskou grafikou; např. slovo *pravda* se psalo různým způsobem, např. *prawuda*, *prauwda*. Písař tu zřejmě cítil blízkou příbuznost *w* a *u*. Někdy naopak pouhé *w* označuje *vu*, např. *modlitw*. O bilabiální výslovnosti svědčí i hojně doklady staročeských změn, např. *w* *Praze* >

*u Prazě, wpásti > upásti, v púšči > u púšči; srov. i novočeské úplně, uprostřed, úvod, uvěřiti. Dále bilabiální charakter dokládají i změny *w > b*, např. *Bawor > Babor, jawor > jabor, wrstwowat > brstwowat*, dále zánik *w* v případech *bratrowi > bratroj, lawice > lajce, kwjet > kjet, wzdvíhati > zdvíhati*, a zejména východočeská změna *w > ɯ* v zavřené slabice, srov. *prawda > praɯda, krew > kreɯ, kawka > kauka, owšem > oušem, po wsi > pouɯi*.*

Kdy nastala změna ve výslovnosti staročeského *w*, přesně nevíme. Ve XIV. století ještě nepochybně *w* bylo. Změna tedy nastala po XIV. století, a to v různých nářečích v nestejně míře. Výslovnost *praɯda, oušem* atd. se stala typickým znakem východočeských nářečí.

LITERATURA. Gebauer, *Hist. mluv.* I, 425–430; Trávníček, *Hist. mluv.*, 139–143; Komárek, *Hláskosloví*, 171.

HLÁSKY V PROUDU ŘEČI (X.—XIV. STOLETÍ)

Pro vývoj jazyka mají význam i některé změny vznikající v souvislém proudu řeči, a to v různých skupeních hlásek, na rozhraní slov, v absolutním počátku věty nebo na jejím konci. Všimneme si hlavně těch jevů, které měly větší význam pro vývoj jazyka, a to především hlásek protetických a hiátových, a z ostatních změn kombinačních zejména hlasivkové asimilace. Ostatní změny mající pro celkový vývoj systému jen podružný význam připomeneme ve zkratce.

1. Protetické a hiátové hlásky

Nazýváme tak neetymologické hlásky na počátku slova před vokály, řidčeji před konsonanty. Protetické hlásky vznikaly v absolutním počátku věty po pauze (typickou hláskou protetickou je *h*), hiátové hlásky pak vznikaly v proudu řeči mezi vokály (typickou hiátovou hláskou je *j*). Obojí hlásky se vyskytují na počátku slova a někdy je těžko je od sebe odlišit. Budeme proto o nich pojednávat zároveň.

Některé z protetických a hiátových hlásek jsou velmi starobylé a vznikly už v praslovanském období, např. *v/ydra* (srov. lit. *ūdra*), *j/agne* (srov. lat. *agnus*), *j/ablʹko* (srov. něm. *Apfel*), *j/estʹ* (srov. lat. *est*); u slova *vajce* // *jajce* (srov. něm. *Ei*) jde o starou praslovanskou dubletu; v češtině je protetické *v*, jinde je *j*.

Jiné protetické a hiátové hlásky pak vznikaly během historického vývoje. K nejstarším českým protetickým hláskám patří *h*, které se objevovalo před *i*, *e*, *o*, *u* a někdy i před *r* a *ř*, srov. čest *hi chvála*, *hohen* (*ohěň*), *Heliseus*, *hyrzál* atp. Dnes se vyskytuje protetické *h* v nářečích, srov. jihočes. *hano*, *haňi*, *Hadam*, *humříl*. *howvod*, hanácké *həchə* „ucho“, *han* „ano“ (na Znojemsku), *hoďelál*, *halmara* atd.

K nejstarším hiátovým hláskám patří *j*, srov. *jílec*, *jiný*, *jiskra*. Toto *j* se vyskytuje zejména ve středních Čechách a ve spisovném jazyce. V ostatních nářečích je dílem *i-*, srov. *inačí*, *iskra*, dílem (řidčeji) *hi-*, srov. *hiskra*, *hidro* „jádro“.

Ve XIV. století pak se objevuje protetické *v*, srov. *vověč*, *vosel*, *von*, *vokno*. Toto *v* se pak v následujících stoletích šíří a dnešní jeho územní rozsah je přibližně ze XVI. století. Protetické *v* se vyskytuje v nářečích v Čechách (bez jižního okraje doublebského) a v západní polovině Moravy. Na východní polovici Moravy je *o* bez proteze, tedy *okno*, *on*.

Poznámka 1. Protetické hlásky se vyskytují i v jiných jazycích slovanských. Nejvíce je jich v obou lužických jazycích a v běloruštině, srov. běloruské *aknó* —

vóky, dále v ukrajinštině, srov. ukrajinské *vin* (< *von* < *on*), *voná*, a v českých nářečích, nejméně je jich ve slovenštině a ve východních nářečích českého jazyka.

Poznámka 2. K protetickým hláskám patří i tzv. *ráz*; je to neznělá hláska závěrová, vznikající tak, že se hlasivky za neznělého artikulačního proudu semknou a pak od sebe odtrhnou. Dnes se vyskytuje před vokály po pauze, srov. *·ale*, *·ani*, dále na rozhraní slov, srov. *f ·okně*, *s ·okna*, *f ·uchu* atd. Nejrozšířenější je *ráz* v Čechách, na Moravě je méně častý, stejně tak i na Slovensku. Nejde o hlásku významotvornou, je to jen průvodní fonetický zvuk bez fonologické platnosti. Není mu proto třeba při vývoji systému věnovat pozornost, a to i proto, že se ve staročestíně patrně buď vůbec nevyskytoval, srov. *vóci* (> *vůci*) proti dnešnímu *f ·oku*, nebo aspoň ne v dnešním rozsahu. Tato nefonologická hláska má však jistý význam v novočeské ortoepii; tam proto také patří podrobnější výklady.

LITERATURA. Trávníček, *Hist. mluv.*, 183—193; Komárek, *Hláskosloví*, 130—132; S. Utěšený, *Poznámky k dnešní situaci historické dialektologie*, SaS 16, 1955, 146—153; A. Kamiš, *K rozsahu protetického v v 16. století*, Slavica Pragensia I, 1959, 87—90.

2. Ostatní změny vznikající v proudu řeči

Patří sem staročeské stahování dvou sousedních samohlásek (např. *a on* > *an*, *a ono* > *ano*, *na ony* > *nany*, *Bohuslav* > *Bouslav* > *Búslav*), dále tzv. synizese neboli jednoslabičná výslovnost dvou po sobě následujících samohlásek (např. *Maria* > *Marja*, *Ovidius* > *Ovidjuš*, *do-úfati* > *doufati*), hiát uvnitř cizích slov (srov. *Maria* > *Marija*, *Izrael* > *Izrahel*), zánik samohlásek na konci slova (např. *muož* < *muože* = 3. os. sg., *bieš* < *bieše*, *vjš* < *výše*, *toh* < *toho*, *našeh* < *našeho*, *tam* < *tamo*) nebo uvnitř slova (*jeho* > *jho*, *jemu* > *jmu*) a dále různé kombinční změny souhláskové. Jde tu o různé změny asimilační, např. asimilaci ve způsobu artikulace (např. *dš* > *dě*, *nadženie*; *cht* > *kt*, *ktel*; *chc* > *kc*, *kci*; *mj* > *mň*, *pamňet*; *sč* > *šč*, *ščasně*), a dále změny disimilační (např. *šč* > *šl* *ješče* > *ješte*, o tom však viz zvlášť dále; *čř* > *tř*, *čřeví* > *třeví* = nč. *střevíc*; *kt* > *cht* *Benedikt* > *Benedicht*, srov. lidové *doktor* > *dochtor*, jde tu o disimilaci ve způsobu artikulace; *v* > *u*, *u pomoc*, *u vodu*, *upustichu*, jde o disimilaci dvou obouretných hlásek, z nichž jedna se mění v samohlásku, jak uvádí Komárek), zánik a splývání hlásek (*stsk* > *sk*, *městské* > *měské*; *čs* > *c*, *čso* > *co*, *čsti* > *cti*; *žs* > *s*, *množstvie* > *mnostvie*; *šs* > *s*, *češský* > *český*), přechodné a vkladné hlásky (*sř* > *stř*, *sřěda* > *střěda*; *zr* > *zdr*, v *Izraheli*, srov. lidové *zdralí*).

Je třeba připomenout i historické příklady metateze hlásek (srov. *povorzъ* > *povraz* > *provaz*, *poverz-slo* dává sice *povrieslo* > *povrislo*, ale v lašských nářečích *provisto*, *malženstvo* > *manželstvo*, *inhed* > *ihned*, *kvту* > *ktvu*, *dvři* > *dřvi* (novočes. *dveře* podle *dveřmi*).

Nejdůležitější ze všech těchto změn je tzv. asimilace znělosti.

LITERATURA. Trávníček, *Hist. mluv.*, 159—176; Komárek, *Hláskosloví*, 132—136, 139—146.

3. Asimilace znělosti

Asimilací znělosti rozumíme změnu znělé souhlásky v neznělou a opačně podle povahy následující souhlásky, srov. *prošba* > *prozba*, *svatba* > *svadba*, *patdesát* > *paddesát* (> *padesát*), *k domu* > *g domu*, *kde* > *gde*, *sdraví* > *zdraví*, *tbáti* > *dbáti*; *bez tebe* > *bes tebe*, *vtíp* > *ftíp*, *vozka* > *voska*, *nožka* > *noška*, *hádka* > *hátka*. *hááce* > *háctce* atp.

Před pauzou se mění znělé souhlásky (skupiny souhlásek) v neznělé, srov. *dub* > *dup*. *roh* > *roch* (foneticky jde o změnu *ɣ* > *ch*), *plod* > *plot*, *křivd* (gen. pl.) > *křift*. *brázd* > *brást* atp. Vzhledem k tomu, že působí druhá souhláska na první, mluví se o zpětné, regresivní asimilaci (spodobě). Opačný je průběh asimilace před souhláskami *ř*, *h*, *v*. Ty totiž podléhají asimilaci postupné, progresivní, a to *ř* na celém území. (srov. výslovnost *tři* s *ř* neznělým proti *dři* s *ř* znělým), *h* jen v Čechách a nejzápadnější Moravě (srov. českou výslovnost *schoda* proti mor. *zhoda*). Souhláska *v* se asimiluje ve skupinách *tv*, *kv*, zřetelná je však tato asimilace (s jasnou změnou *tv* > *tf*, *kv* > *kf*, srov. *tvoje* > *tfoje*, *kvočka* > *kfočka*) na severovýchodní Moravě (na severovýchodním okraji nářečí středomoravských a v nářečích slezskomoravských, ne však všude ve stejném rozsahu, *tf* je přitom častější než *kf*). Na rozhraní slov se však i před těmito souhláskami vyskytuje téměř na celé Moravě (a dále na Slovensku a v jižním Polsku) regresivní (zpětná) asimilace: *tag vidíš*, *tag řekňi*, *tag honem*, *g vašemu*. K téže asimilaci dochází na uvedeném území i před jedinečnými (*l*, *r*, *m*, *n*, *ň*, *j*), srov. *tag rychle*, *pez leží*, *ňidz nevíš*, *tag ňic*, *tag jag on* atp. Uvnitř slova ovšem asimilace před jedinečnými nenastává, srov. *tráva* — *dravá*, *kotle* — *podle*, *tne* — *dne*, *tmu* — *dmu* atd.

Chronologie asimilace. Nejstarší doklady zpětné asimilace jsou u souhlásky *k*. srov. *gdež*, *gdyž*, z počátku XIV. století; velmi brzy je doložena i postupná asimilace u *ř* (dvojití psaní *rz* a *rs*). U ostatních hásek je na počátku XIV. století ještě většinou neprovedena, srov. *sde*, *sbožie*, *tbáti*, *čbán*, *dchoř*, *dcera*, *všdy* atp. Vzhledem k tomu, že u některých slov nebyla jasná etymologie, jsou tyto doklady přesvědčivé. Během XIV. století znělostní asimilace přibývá. Koncem XIV. stol. a na počátku XV. stol. se objevují i doklady na asimilaci znělých v neznělé na konci slova, srov. *vračh*. *knich* atp. Zdá se tedy, že se asimilace na konci slov před pauzou provádí o něco později a v některých nářečích vůbec nenastává. Svědčí o tom doklady z nářečí východočeských, srov. *teď*, *had*, *dráb*, *víz* atp. Tento jev přesahuje zčásti i na západní Moravu (až k Blansku) a byl v minulosti dosvědčen i z nejjihnějšího okraje jihočeského. Vyskytuje se i v nářečích slovenských. Je zajímavé, že jádro výslovnosti znělých na konci slova se shoduje s výslovností *v* jako *u*. Je tomu tak ve východních Čechách. v nářečích slovenských i v jiných jazycích slovanských, např. v ukrajinštině.

Poměrně dlouhé zachování neasimilovaných hlásek po zániku jerů osvětlil v poslední době Josef Vachek. Předpokládá, že po zániku jerů sice v češtině nastala asimilace znělosti, zůstaly však přitom zachovány rozdíly v napjatosti, např.

slovo *led* se vyslovovalo sice s neznělou, ale zároveň i nenapjatou („lenisovou“) souhláskou, čímž se lišilo od *let*, kde byla souhláska napjatá („fortisová“). Byla to obdoba výslovnosti anglické. K přehodnocení korelace znělostní v napjatostní však nedošlo, takže nakonec se neznělé nenapjaté začaly hodnotit jako napjaté (tedy *had* jako *hat*) a znělé napjaté jako nenapjaté (tedy *sde* jako *zde*), a tím byla asimilace provedena po všech stránkách a znělostní korelace zůstala u souhlásek zachována. Zachování znělé výslovnosti na konci slov v dialektech pak bylo umožněno vznikem samohláskového pazvuku, srov. výslovnost *dub*, *viď* jako *dub^o*, *viď^o*, u bilabiálního *w* pak změnou v *u*, srov. *krey*.

Do pravopisu spodoba většinou nepronikla. Je jen ve slovech etymologicky neprůhledných, srov. *dchoř* > *tchoř*, *sde* > *zde*.

LITERATURA. Gebauer, *Hist. mluv.* I, 321–324; Trávníček, *Hist. mluv.*, 176–183; Komárek, *Hláskosloví*. 136–138; J. Vachek, *K znělostnímu protikladu*, 15–27.